

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875), καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀρχιεπισκόπου Σύρου, Τήνου, Μήλου καὶ ἄλλων νήσων, διασώθηκε, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατό του, ἀπὸ τὴν ἀνεψιά του Εἰρήνη Μαργέλου καὶ τακτοποιήθηκε σὲ φακέλους μετὰ τὸν θάνατό της (1928), ἀπὸ τὸν μικρανεσιό του Βασίλειο Μ. Σακελλαρίου. Τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου καὶ μίᾳ σύντομῃ περιγραφῇ τοῦ περιεχομένου του παρουσίασα σὲ ἀνακοίνωσιν πρὸς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 2001¹.

Ὁ Β. Μ. Σακελλαρίου κατέταξε σὲ χωριστὸν φάκελο τὴν σωζόμενη ἀλληλογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου² μετὰ τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη³ (1833-1907), ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1866 ὡς τὸν Ἰούλιον τοῦ 1875. Συγκεκριμένα αὐτὸς ὁ φάκελλος περιέχει:

- Δέκα σχέδια ἐννέα ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. (γιά μίᾳ ἐπιστολῇ ὑπάρχουν δύο σχέδια). Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἰδιόγραφα· τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν γραφῆ ἀπὸ ἄλλο χερί καθ' ὑπαγόρευση (γιά τοῦτο ἔχουν ἀκουστικὰ σφάλματα).
- Μία ἐπιστολῇ τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. πού δὲν στάλθηκε στὸν ἀποδέκτη.
- Δεκατρεῖς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Ἀ. Λ., ὅλες ἰδιόγραφες.
- Μία ἐπιστολῇ τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς τὸν Ἀ. Λ.
- Ἀντίγραφα τεσσάρων ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Βερναρδάκη· τὰ ἔκαμε ἡ Εἰρήνη Μαργέλου ἀπὸ τὰ πρωτότυπα πού εἶχε ὁ ἴδιος.

Μία ἀπὸ τίς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β., ἡ 11η, σώζεται κατὰ τὸ δεύτερο μι-

1. Μ. Β. Σακελλαρίου, “Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου”, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 76, 2001, σσ. 87-103.

2. Στὸ ἐξῆς Ἀ. Λ.

3. Στὸ ἐξῆς Δ. Β.

σό της (σελ. III και IV)· έτσι, εκτός από το περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων σελίδων, δὲν γνωρίζουμε τὸν τόπο καὶ τὴν ἡμερομηνία συντάξεώς της. Μία ἄλλη, ἡ 7η, εἶναι ἀχρονολόγητη· ὅλες οἱ ἄλλες φέρουν ἡμερομηνία. Τὸ ἴδιο ἡ ἐπιστολή καὶ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου Βερναρδάκη. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. εἶναι ἀχρονολόγητα. Ἀλλὰ ἡ σειρά τους καὶ ἡ θέση τους ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολές τοῦ Δ. Β. συμπεραίνονται μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ διάφορες συσχετίσεις. Ἄλλες ἐνδείξεις φανερώνουν ὅτι ἡ ἀλληλογραφία Ἀ. Λ. καὶ Δ. Β. πού σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ πρώτου ἔχει μερικὰ κενά. Σημειῶνω ἰδιαίτερα τὴν ἀπώλεια μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. μὲ χρονολογία 3 καὶ 7 Ἀπριλίου 1872 (μνημονεύεται σ' ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Λ. τῆς 19ης τοῦ ἴδιου μήνα), καθὼς καὶ ἓνα κενὸ πού εἰκάζεται ἀνάμεσα στὴ 12η ἐπιστολή τοῦ Δ. Β. (27/9/1874) καὶ στὴ 13η τοῦ ἴδιου (18/8/1875).

Ὁ Λέσβιος λόγιος Μ. Ἰ. Μιχαηλίδης ἀναφέρει⁴ ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ἐπιστολές πού τοῦ εἶχε στείλει ὁ Ἀ. Λ. ἀπὸ τὸ Ἱεροσόλυμα, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονή του, ὅταν χειροτονήθηκε διάκονος καὶ πρεσβύτερος καὶ προχειρίσθηκε σὲ ἀρχιμανδρίτη (1862).

Ἡ οἰκειότητα τῶν δύο ἀνδρῶν ἀνακύπτει τόσο ἀπὸ τὶς προσφωνήσεις πού χρησιμοποιοῦν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν τους. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποιοῦν δεύτερο πρόσωπο στὸν ἐνικό ἀριθμό. Ὁ Ἀ. Λ. προσφωνεῖ τὸν Δ. Β. “φίλτατε ἀδελφέ” ἢ “φίλτατε καὶ τεθλιμμένε ἀδελφέ” στὴ συλλυπητήρια ἐπιστολή πού ἔγραψε στὸν Δ. Β. γιὰ τὸν θάνατο τῆς μητέρας του). Τὰ σχέδια τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀ. Λ. δὲν ἔχουν καταληκτικῆς διατύπωσης, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα: “Σὲ ἀσπάζομαι λοιπὸν ἐγκαρδίως προσαγορεύων τὴν Κυρίαν Ἀγλαΐαν...”. Ἡ μοναδική ἐπιστολή τοῦ Ἀ. Λ. πρὸς τὸν Δ. Β. πού σώζεται στὸ καθαρό (βλ. πιὸ κάτω, σ. 28, ἐπιστ. ἀρ. 14) ἔχει, πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή, τὴ διατύπωση: “ὁ ἀδελφός Σου”. Ἀπὸ τὴ δική του πλευρά, ὁ Δ. Β. συνδυάζει τοὺς τύπους πού ἐπιβάλλει ἡ ἀρχιερατικὴ ιδιότητα τοῦ Ἀ. Λ. μὲ προσαγορεύσεις πού ἐκφράζουν τὰ προσωπικὰ αἰσθήματά του. Ὅλες οἱ ἐπιστολές του ἀρχίζουν: “Σεβασμιώτατε δέσποτα καὶ φίλτατε ἀδελφέ”. Ἡ πρώτη ἐπιστολή του λήγει μὲ τὴ φράση: “Ἐγὼ δὲ ἀσπαζόμενος τὴν δεξιάν Σας, μένω τῆς Σῆς σεβασμιότητος κατὰ πνεῦμα υἱὸς καὶ ἀδελφὸς ἐν ἀγάπῃ”. Στὴ δεύτερη καὶ στὴν τρίτη ἡ διατύπωση εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ διαφορά ὅτι στὴ θέση τοῦ “Σᾶς” ἔχει μπεῖ “Σοῦ”. Στὶς ὑπόλοιπες ἡ διατύπωση εἶναι ἀπλούστερη: “Ἀσπαζόμενός Σε μένω...”.

Ἡ ἀδελφικὴ φιλία τῶν δύο ἀλληλογράφων ἐκδηλώνεται καὶ οὐσιαστικά: διὰ μέσου τῶν θεμάτων πού θίγουν, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ

⁴ Λεσβιακαὶ σελίδες, μέρος δεύτερο, Βίος καὶ ἔργα Δημητρίου Ν. Βερναρδάκη, 1909, σ. 63, σημ. 1.

Δ. Β. ἀπὸ τὴν ἔδρα του (1869), ὅταν, ἔχοντας ἀποσυρθεῖ στὴ Μυτιλήνη, ἀντιμετωπίζει οἰκονομικὲς δυσχέρειες καὶ κατατρώχεται ἀπὸ ἄγχος.

Στὸ σύνολό της αὐτὴ ἢ ἀλληλογραφία περιέχει εἰδήσεις καὶ γιὰ τοὺς δύο ἀλληλογράφους, καθὼς καὶ γιὰ τρίτους· ἐπίσης γιὰ διάφορα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Ἐδῶ δημοσιεύω μερικές περικοπὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸν Δ. Β. Αὐτὴ ἢ ἐπιλογή ἐπιβάλλεται πρῶτιστα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχει τοῦτο τὸ δημοσίευμα μία θεματικὴ ἐνότητα. Συνέργησαν ὁμως καὶ ἄλλοι λόγοι: ὅσα μὲν ἀφοροῦν σὰ κατὰ τὸν Ἀ. Λ. φωτίζονται καλύτερα καὶ λεπτομερέστερα ἀπὸ ἄλλα κείμενα τοῦ ἀρχείου του· ὅσα δὲ ἀφοροῦν σὲ τρίτους δὲν εἶναι σημαντικά. Οἱ μνεῖες τρίτων ἔχουν ἀξία ὡς μαρτυρίες γιὰ τὸν κύκλο των προσώπων, μέσα στὸν ὁποῖο κινοῦνται οἱ δύο ἀλληλογράφοι⁵.

5. Στὰ δημοσιευόμενα ἀποσπάσματα ἀναφέρονται πολλὰ πρόσωπα. Παραθέτω τὰ ὀνόματά τους κατ' ἀλφαβητικὴ τάξη, παραπέμπω ἐντὸς παρενθέσεως στὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸ τῶν ἐπιστολῶν, στίς ὁποῖες γίνεται μνεῖα τοῦς, καὶ προβαίνω σὲ ταύτισή τους.

Ἀθανάσιος (10) = Ἀθανάσιος Βερναρδάκης, ἀδελφὸς τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη.

Ἀσώπιος (4) = Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, λόγιος.

Βακαλόπουλος (11) = Ἀναφέρεται ὡς πρόσωπο ποὺ παρασημοφορήθηκε ἀναξίως.

Βασιάδης (16) = Κωνσταντῖνος (Ἡρακλῆς) Βασιάδης, λόγιος, ἔδρασε κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη.

Βενιζέλος (4) = Θεόδωρος Βενιζέλος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Βίμπος (2) = Θεόκλητος Βίμπος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας καὶ Κυνουρίας

Βλάχος (12, 23) = Ἄγγελος Βλάχος, διπλωμάτης, Ὑπουργός, λόγιος.

Βότσαρης (10) = Δημήτριος Μάρκου ἢ Δημήτριος Νότη Μπότσαρης; Καὶ οἱ δύο ἦσαν ἀξιωματικοὶ καὶ διετέλεσαν ὑπουργοί.

Βρυέννιος (16) = Φιλόθεος Βρυέννιος, λόγιος, Καθηγητὴς Σχολῆς Χάλκης, Ἱεράρχης Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Βυζάντιος Ἀναστάσιος (23) = δημοσιογράφος.

Γρηγόριος (11) = ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ὁ 5'.

Δημητρός (18, 19, 20, 21) = ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης.

Δρόσος (17) = Δημήτριος Δρόσος, Ὑπουργός.

Ζαΐμης (11) = Θρασύβουλος Ζαΐμης, Ὑπουργός καὶ Πρωθυπουργός.

Θερειανός (1) = Διονύσιος Θερειανός, λόγιος.

Ἰγνάτιος Ἡπικράτης (17, 21) = Γραμματέας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος.

Ἰγνάτιος Ζερβόπουλος (14) = Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται ὅτι θὰ εἶναι μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1872.

Καλιφουρνᾶς (21) = Δημήτριος Καλιφουρνᾶς, Δήμαρχος Ἀθηναίων, Ὑπουργός, Πρόεδρος τῆς Βουλῆς.

Καλλιγᾶς (4) = Παῦλος Καλλιγᾶς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, πολιτικός, λόγιος.

Καλλίνικος (6) = Καλλίνικος Καστόρχης, Ἀρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος καὶ Λοκρίδος.

Καλογεράς (16, 20) = Νικηφόρος Καλογεράς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Κανελλίδης (11, 23) = Πέτρος Κανελλίδης, δημοσιογράφος.

Καραμίτσας (1) = Γεώργιος Καραμίτσας, ἰατρός, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Οί περικοπές που ακολουθούν προσφέρουν νέα στοιχεία σχετικά με τον Δ. Β. κατά τα έτη 1866-1875. Η έλλειψη εκ μέρους μου συστηματικής ένασχολήσεως με γεγονότα της λεγομένης μικρής ιστορίας εκείνων των χρόνων με υποχρεώνουν να περιορισθώ σε μία γενική πλαισίωση των περικοπών με υπόμνηση μερικῶν γνωστῶν πληροφοριῶν για τὸν Δ. Β., εκείνων που χρειάζονται για να βοηθήσουν στην κατανόηση τῶν διαμειβομένων ἀπὸ τοὺς ἀλληλογράφους.

Ὁ Δ. Β. ἐμφανίσθηκε πρῶτα ὡς ποιητὴς ἐπυλλίων καὶ τραγωδιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφέας ἐριστικῶν φυλλαδίων. Τὸ 1854 δημοσίευσε τὴν

Κλεόβουλος (11, 12) = Μητροπολίτης Καισαρείας.

Κόκκινος (1, 13, 23) = Ἐμμανουὴλ Κόκκινος, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, Πρύτανης.

Κολλιιάτσος (2) = [Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα φαίνεται νὰ ἦταν θεολόγος].

Κόμνος (11, 12, 13) = Σπυρ. Κόμνος, Διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης.

Κοντόσταυλος (10) = Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, Ὑπουργός.

Κουμανούδης (4) = Στέφανος Κουμανούδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Κουμουνοῦρος (9, 10, 11, 12) = Ἀλέξανδρος Κουμουνοῦρος, Πρωθυπουργός.

Κυπριανός (1) = Ἀριστείδης Κυπριανός, Τμηματάρχης, συγγραφέας.

Λιμβρίτης ἢ Λιμπρίτης (17, 23) = Πιθανόντατα ὁ Φραγκίσκος Λιμπρίτης, διδάσκαλος ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς; [Φαίνεται πρόσωπο με ἐπιτροπή].

Μογίλλας (10) = Ρῶσος θεολόγος τοῦ 17ου αἰῶνα, Μητροπολίτης Κιέβου.

Νάκης (20) = Βιβλιοπώλης;

Οἰκονομίδης (4) = Βασίλειος Οἰκονομίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Οἰκονόμου (10) = Κωνστ. Οἰκονόμος, θεολόγος.

Ὅρφανίδης (4) = Θεόδωρος Ὅρφανίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητὴς, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Πανταζῆς (21) = Δημήτριος Πανταζῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ποιητὴς, κριτὴς ποιητικῶν διαγωνισμῶν.

Πανταζίδης (1) = Ἰωάννης Πανταζίδης, φιλόλογος.

Παπαδόπουλος (15) = Γρηγόριος Παπαδόπουλος, λόγιος, τμηματάρχης Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδρυτὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου.

Παράσχος (12) = Ἀχιλλεὺς Παράσχος, ποιητὴς.

Παρθένιος (1) = Παρθένιος Ἀκύλλας, διάκονος τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ἔπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, συγγραφέας τοῦ ἔργου Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλέξανδρος Λυκούργος ἐν Ἀγγλίᾳ κατὰ τὸ 1870, 1901.

Παυλίδης (11) = Παναγιώτης Παυλίδης, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Πετιμεζᾶς (11, 12) = Ἀθανάσιος Πετιμεζᾶς, Ὑπουργός.

Πλάτων (10) = Μητροπολίτης Μόσχας.

Σαράβας (9) = Δημήτριος Σαράβας, Ὑπουργός.

Στούρτζας (10) = θεολόγος.

Φιλίππου (4) = Φίλιππος Ἰωάννου, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, λόγιος.

Φιντικλῆς (4) = Σπυρίδων Φιντικλῆς, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου.

Χριστόπουλος (4, 10) = Ἀθαν. Χριστόπουλος, Ὑπουργός Παιδείας.

Γραμνομαχία, ἐπύλλιον ἠρωϊκο-κωμικόν. Τὸ ἐπόμενο ἔτος ἔθεσε σὲ κυκλοφορία τὸ *Τρωγάλιον τοῦ δοκησισόφου*, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναμείχθηκε στὴν ἔριδα γιὰ τὰ «Σούτσεια». Μετὰ ἓνα ἔτος ἀκόμη, τὸ ἐπικολυρικό ποίημά του *Εἰκασία* τοῦ ἀπέφερε ἓνα βραβεῖο στὸν Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό καί, ἔμμεσα, μία υποτροφία γιὰ σπουδές στὴ Γερμανία. Ἡ τραγωδία *Μαρία Δοξαπατρῆ*, πού ὑποβλήθηκε τὸ 1857 πιθανώτατα στὸν ἴδιο ποιητικό διαγωνισμό, δὲν ἄρесе στὴν ἐπιτροπή. Ὁ Δ. Β. ἐπέκρινε τοὺς κριτές του. Ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος πῆρε τὸ μέρος τους. Ὁ Δ. Β. περιέλαβε καὶ αὐτὸν στοὺς στόχους πού ἐπληξε μέσα στὰ προλεγόμενα τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς *Μαρίας Δοξαπατρῆ*, Μόναχο, 1858. Τὴν ἴδια τύχη εἶχε τὸ 1860 ἡ νέα τραγωδία του *Οἱ Κυψελίδαι* μὲ συνέχεια ἐπίσης τὴν ἐπίθεση τοῦ Δ. Β. ἐναντίον τῶν εἰσηγητῶν. Ὡστόσο, τὰ γούστα τῶν Ἀθηναίων λογίων πού ἀπέριπταν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Β. δὲν τὰ συμεριζόνταν ἄλλοι καλλιεργημένοι καὶ ἔμπειροι ἄνθρωποι.

Ὁ Δ. Β. διορίσθηκε τὸ 1861 ἕκτακτος καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στις 20 Ἰανουαρίου τοῦ 1862 ἐξεφώνησε τὸν εἰσιτήριο λόγο του, τὸν ὁποῖο καὶ ἐξετύπωσε σὲ φυλλάδιο. Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Δ. Β. σχολικῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, τὸ 1865, καὶ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου *Ἐγχειρίδιον Γενικῆς Ἱστορίας*, τὸ 1867, ἐσηκώσαν θύελλα ἐπιθέσεων. Ἐναντίον τῆς πρώτης δημοσιεύθηκαν πάνω ἀπὸ 140 ἄρθρα σὲ διάφορες ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες μὲ ἀποκορύφωμα τὴν τεσσαρακοντάσπηλη διατριβὴ τοῦ Θεαγένη Λιβαδά στὴν *Κλειῶ* τῆς Τεργέστης, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ἦταν διευθυντής. Ὁ Δ. Β. ἀντεπεξῆλθε ἐναντίον τοῦ τελευταίου μὲ τὸ φυλλάδιο *Ὀλίγαι λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐπικρίσεως*, ἣν συνέγραψε κατὰ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς μου καὶ τῶν ὑβρεῶν ἃς ἐφιλοτέχνησε κατ' ἐμοῦ ὁ Κ. Θεαγένης Λιβαδάς, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας, συντάκτης τῆς *Κλειῶς* καὶ *Σχολάρχης* τῆς ἐν Τεργέστη *Ἑλληνικῆς Σχολῆς* ὑπὸ Δ. Ν. Βερναρδάκη, Τεργέστη, 1866, σελ. 135. Τότε μπῆκε στὴν κονίστρα ἐναντίον τοῦ Δ. Β. ὁ Διονύσιος Θερειανός, γράφοντας σειρὰ ἐβδομαδιαίων ἐπιφυλλίδων στὴν *Κλειῶ*. Σ' αὐτὲς ἀπάντησε ὁ Δ. Β. ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς ἐφημερίδας *Ἀλήθεια*. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Ἀ. Λ. πού διασώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δευτέρου ἔχει γραφεῖ στὸν ἐνδιάμεσο χρόνο, ἀφοῦ τοῦ ἀνακοινῶνει τὶς γνώμες διαφόρων φίλων γιὰ τὴν τακτικὴ πού ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἀπέναντι στὴν ἐπίθεση τοῦ Θερειανοῦ καὶ τοῦ ζητᾷ καὶ τὴ δική του (βλ. πιὸ κάτω, σ. 17). Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Δ. Β. εἶχε ὀχλήσεις καὶ ἀπὸ μερικοὺς φοιτητές. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι αὐτοὶ ἐπηρεάζονταν ἢ καὶ παρακινουῦνταν ἀπὸ ἐκείνους πού συνέτασσαν ἢ ἐνέπνεαν τὶς πολυάριθμες ὀξύτατες ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Δ. Β. ἀπὸ τὶς στήλες ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Ὡπως φαίνεται ἀπὸ

τὴν ἴδια παράγραφο, ὁ Δ. Β. δὲν εἶχε πάρει στὰ σοβαρὰ τὶς «ἀταξίες» τῶν φοιτητῶν, ἀφοῦ μᾶλλον χαριτολογεῖ γι' αὐτές. Στὴ συνέχεια ἐμφανίσθηκε ὡς ἐπικριτὴς τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς*, ἀλλὰ καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας*, ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη, ὁ πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Κ. Κόντος, ποὺ ἔγινε πασίγνωστος γιὰ τὶς βίαιες ἐπιτιμήσεις του ἐναντίον κάθε λογίου ποὺ δὲν ἀπτίκιζε (καὶ ποὺ δὲν εἶχε τὰ ἴδια μ' αὐτὸν κριτήρια γιὰ τὸ τί ἦταν ἀπτικό) μὲ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸν *Λόγιο Ἐρμῆ* καὶ στὴ *Μερίμνα*. Ἀνώνυμοι συγγραφεῖς συνέταξαν τὸν λίβελλο *Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν*, 1867, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορες γραμματικὲς ἔκαμαν καὶ ἱστορικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Δ. Β. ἀπάντησε ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ *Μέλλοντος* ἔπειτα ἀνατύπωσε καὶ συμπλήρωσε αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα σ' ἓνα φυλλάδιο, χωρὶς ὄνομα συγγραφέα, μὲ τίτλο *Σύντομος ἀπάντησις εἰς τὰς μωροσόφους ἐπικρίσεις τῆς Μεριμνῆς καὶ τοῦ Λογίου Ἐρμοῦ καὶ εἰς τὸν λίβελλον Ὁ Λύχνος ἐπὶ τὴν Λυχνίαν ὑπὸ * * **, Ἀθήνα, 1868⁶. Καμμία ἀπήχησις τῶν συγκρούσεων τοῦ 1867 καὶ τοῦ 1868 δὲν ἀπαντᾷ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Δ. Β. μὲ τὸν Ἀ. Λ. ποὺ σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ δευτέρου. Παρὰ τὶς ἐπιθέσεις, ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς *Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς* εἶχε μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, ἀφοῦ διατέθηκαν 4.000 ἀντίτυπα της. Γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας* τοὺς πρώτους μῆνες ἀπὸ τὴν ἔκδοσίν του ὑπάρχουν πληροφορίες σὲ περιστολή τῆς ἑκτῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δ. Β. πρὸς τὸν Α. Λ. (βλ. πῶ κατω, σ. 18).

Θὰ χρειάζομαι δεκάδες σελίδων, γιὰ νὰ συνοψίσω κατὰ κατηγορίες καὶ νὰ κρίνω τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ ἠθικὰ ὄπλα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἐπικριτὲς τοῦ Δ. Β. καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἀμυνομένου. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἴσως εἶναι σκόπιμο νὰ μὴν περιορισθῆι στὴν περίπτωσι τοῦ Δ. Β., ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθῆι σ' ὅλα τὰ ἀνάλογα φαινόμενα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Εἶναι ἄξιο σημειώσεως ὅτι καὶ ὁ Ἀ. Λ. ὑπῆρξε στόχος ἐπιθέσεων, στὶς ὁποῖες ἀπῆντησε μὲ σθεναρότητα. Καὶ οἱ δύο ἐπικρινόμενοι ἐκπροσωποῦν δημιουργικὲς δυνάμεις καὶ ἀνανεωτικὰ ρεύματα, ἐνῶ οἱ ἐπικριτὲς τους εἶναι τυπολάτρες, στεῖροι, ἀλλὰ καὶ ἐπιρρεπεῖς στὴ συκοφαντία, στὴ δημοκοπία καὶ στὶς χυδαῖες ὑβρεῖς· μερικοὶ ὑστεροῦν σὲ μόρφωσι καὶ ἐπικρίνουν τὰ ὀρθά. Ἡ ἐμφάνισις τῶν πρώτων στὸν πνευματικὸ στίβο ἀπειλεῖ τὴν ἐπιρροή

6. Σ' αὐτὸ τὸ φυλλάδιο, ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης ἀναφέρεται σὲ περιστατικὰ ἐνδεικτικὰ τῆς φιλίας του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Λυκούργου, καθὼς καὶ στὴ σύμπτωσι τῶν ἀντιδράσεων τους ἐναντι τοῦ Κωνσταντίνου Κόντου, ὅταν τὸν συνάντησαν γιὰ πρώτη φορὰ, ὡς Διευθυντὴ τῆς Σχολῆς Σάμου. Μαρτυρίες γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου καὶ τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη ἀπαντοῦν ἐπίσης στὸ φυλλάδιο τοῦ Παναγιώτη Ρομπότη, *Ἀπάντησις εἰς τὶν τῶν τοῦ Ἱερομνήμονος*, καθὼς καὶ στὸ βιβλίο τοῦ Μ. Ἰ. Μιχαηλίδη (βλ. σημ. 2), στὴ σελ. 60.

τῶν δευτέρων, ἐφ' ὅσον εἶναι ἤδη φθασμένοι, ἢ τῇ σταδιοδρομῇ τῶν ὁμοίων τους, πού δέν ἔχουν καταλάβει ἀκόμη θέσεις. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ Δ. Β. ὡς συγγραφέα θεατρικῶν ἔργων πού ἄρχιζαν νά παίζονται μέ μεγάλη προσέλευση θεατῶν καί ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου πού δίδασκε μέ σαφήνεια καί κομψότητα προκάλεσε καί φθόνο καί φόβους. Ἡ δημοσίευση τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς καί τοῦ Ἐγχειριδίου Γενικῆς Ἱστορίας ἀποτέλεσε ἀπειλή γιά τὰ κέρδη πού ἀποκόμιζαν δύο ἄνθρωποι πού εἶχαν μονοπωλήσει τή διάθεση ἀντιστοιχῶν σχολικῶν βιβλίων.

Οἱ περικοπές πού ἀκολουθοῦν προσφέρουν νέα στοιχεῖα σχετικά μέ τόν Δ. Β. κατὰ τὰ ἔτη 1866-1875. Ἐκείνες τῶν ἐπιστολῶν πού ἀντάλλαξαν οἱ δύο φίλοι μετά τήν παραίτηση τοῦ Δ. Β. ἀπό τήν πανεπιστημιακή θέση του καί τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν Ἀθήνα, τὸ 1869, εἶναι πέντε φορές ἐκτενέστερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν προγενέστερων ἐπιστολῶν. Ἐπί πλέον εἶναι πολὺ πιὸ πλούσιες σέ πληροφορίες, καί μάλιστα σέ πληροφορίες πού δέν ἔχουμε ἀπό ἔντυπα. Ἀκόμη καί τὸ εἶδος τῶν πληροφοριῶν ἀλλάζει, καθὼς παύει ὁ ἀπόηχος τῶν ἀντεγκλήσεων διὰ τῶν ἐφημερίδων καί τῶν φυλλαδίων καί ἀκούγονται οἱ ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Δ. Β. καί οἱ ἀποκρίσεις τοῦ Ἀ. Λ. Ὁ Δ. Β. αἰσθάνεται βαρῦτατα προσβεβλημένος ἀπὸ τὴ συμπεριφορά τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν “Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως” μετά τήν παραίτηση πού τοῦ ἰπέβαλε καί ἐτεκτείνει τὴν εὐθύνη στὴν ὄλη κυβέρνηση, ἀκόμη σέ κάθε ἐλληνικὴ κυβέρνηση (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ Ἀ. Λ. τὸν παρηγορεῖ ὅτι γρήγορα θὰ ἀνακληθῆι στὴ θέση του ἢ θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα μέ ἄλλο τρόπο (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ὁ ἴδιος καί οἱ ἄλλοι φίλοι ἐνεργοῦν, ὥστε ὁ Δ. Β. νὰ ἀποζημιωθεῖ ἠθικά μέ ἓνα παράσημο καί μέ τὸ διορισμὸ του στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (ἐπιστ. ἀρ. 11, 12, 13, 22)⁷. Ὁ Δ. Β. εἶχε διατυπώσει στὸν Ἀ. Λ. τὸ παράπονό του ὅτι δέν εἶχε παρασημοφορηθεῖ (ἐπιστ. ἀρ. 12)· ὅταν ὁμως πληροφορήθηκε ὅτι τοῦτο μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἔγραψε στὸν Ἀ. Λ. ὅτι δέν ἤθελε παράσημο,

7. Στὸν φάκελο ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου μέ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο, πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν Πρωθυπουργός, ὑπάρχει πρόχειρο σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ πρώτου πρὸς τὸν δεύτερο (ἔτος 1871, χωρὶς ἡμερομηνία) καί ἀπάντηση τοῦ δευτέρου πρὸς τὸν πρώτο (16 Ὀκτωβρίου 1871). Σ' αὐτὰ τὰ κείμενα γίνεται λόγος καί περὶ τῆς παρασημοφορίας τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος γράφει σχετικῶς “Ἐλυπήθην ἰδὼν ὅτι, ἐν ᾧ ἐπαρασημοφορήθησαν ὁ Βλάχος καί ὁ Παράσχος διὰ τὰ ποιητικὰ αὐτῶν ἔργα, ἐλησμονήθη ὁ φίλος ἡμῶν Βερναρδάκης, ὅστις ὁμολογούμενως εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν νῦν ποιητῶν μας. Ἀφ' οὗ μάλιστα δέν κατωρθώθη νὰ ἀνακληθῆι εἰς τὴν θέσιν του, δίκαιον ἦτο ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας ὑμῶν νὰ ἰκανοποιηθῆι διὰ τῆς τιμῆς ταύτης”. Ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ προκειμένου: “Περὶ δὲ τῆς τοσοῦτον δικαίας σταυροφορίας τοῦ Κυρίου Δημητρίου Βερναρδάκη ἐγένετο ἤδη πρὸ τῆς ὑμετέρας ἐπιστολῆς φροντίς”.

γιατί τὸ εἶχαν πάρει ἀνάξιοι, γιατί ἡ βράβευση τῶν ποιητῶν δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ κυβερνήσεις, ἀλλὰ ἀπὸ πνευματικὰ ἰδρύματα καὶ γιατί ἡ κυβέρνησις εἶχε ἄλλους τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἀποζημιώσει (ἐπιστ. ἀρ. 11). Ὅσο γιὰ τὸν διορισμὸ τοῦ στή θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ἠθελε πολὺ ἔθετε ὁμως ὄρους· ὑποψιαζόταν δὲ ὅτι ὁ Ὑπουργὸς ἔδινε ὑποσχέσεις χωρὶς νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ τις τηρήσει (ἐπιστ. ἀρ. 11, 22).

Ἐνδεχόμενος διορισμὸς τοῦ Δ. Β. ὡς ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, πέραν τῆς ἠθικῆς σημασίας της, θὰ τὸν ἀπάλλασσε ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στενοχώρια στὴν ὁποία περιῆλθε καὶ θὰ τοῦ ἔδινε τὸ μέσο νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα. Ὁ Δ. Β. εἶχε στὴ Μυτιλήνη ἓνα κτῆμα, τὴν Ἀχλαδερῆ. Γνώστης τῶν πραγμάτων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ κτῆμα εἶχε ἔκταση 5.000 στρεμμάτων, κατὰ τὰ 4/5 ὄρεινῶν. Φαίνεται ὁμως ὅτι καὶ τὰ πεδινὰ τμήματά του δὲν ἦταν ἀξιοποιημένα, γιατί ὁ Δ. Β. ἀντιμετώπισε ἕξ ἀρχῆς καὶ ἀργότερα οἰκονομικὲς δυσχέρειες (ἐπιστ. ἀρ. 9, 19). Γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτές, ὁ Δ. Β. σκέφθηκε στὴν ἀρχὴ νὰ ζητήσει ἓνα μαικῆνα, ὁ ὁποῖος νὰ ἀναλάβει τὴν ἔκδοση μιᾶς *Γενικῆς Ἱστορίας* 15-16 τόμων, πού θὰ ἔγραφε ὁ Δ. Β. χρησιμοποιώντας τὴν ὕλη τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων του καὶ τοὺς καρποὺς νέων μελετῶν τοῦ σὲ μιὰ γερμανικὴ πανεπιστημιακὴ πόλη (ἐπιστ. ἀρ. 9). Ἐπειτα ὁ Δ. Β. ἐπέστειλε στὴν ἀγγλικὴν σχολικῶν βιβλίων ἱερᾶς ἱστορίας καὶ ζητήσεως, παίρνοντας μέρος σὲ διαγωνισμὸ πού εἶχε προκηρύξει τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ἀ. Λ. τοῦ δάνεισε κατάλληλα βοηθήματα καὶ προθυμοποιήθηκε νὰ ἐπιφέρει διορθώσεις στὰ χειρόγραφα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔγινε δυνατόν· ἡ προθεσμία γιὰ τὴν ὑποβολὴ τῶν χειρογράφων ἦταν σύντομη, ὁ Δ. Β. ἐργάστηκε μὲ μεγάλη βιασύνη καὶ δὲν εἶχε καιρὸ οὔτε νὰ ἐπιθεωρήσει τὰ κείμενα πού ἀντέγραψαν ἡ γυναίκα του, ἡ ἀδελφὴ του καὶ ἡ γυναικαδέλφη του. Τὰ χειρόγραφα ἔφθασαν στὸ Πατριαρχεῖο ἐκπρόθεσμα. Ὡστόσο ἡ Ἐπιτροπὴ τὰ δέχθηκε καὶ τα ἐνέκρινε κατὰ πλειοψηφία, μὲ τὸν ὄρο νὰ διορθωθοῦν τὰ σφάλματα πού ἐπισήμανε (ἐπιστ. ἀρ. 10). Ὁ Ἀ. Λ. εἶδε τὶς παρατηρήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐξέφερε κρίσεις ἐπ' αὐτῶν (ἐπιστ. ἀρ. 12)· συνάμα ὑπέδειξε διορθώσεις σφαλμάτων πού εἶχαν διαφύγει τὴν προσοχὴ τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἐπανελάβε τὴν ἀνάγκη νὰ δεῖ τὰ χειρόγραφα, πρὶν σταλοῦν στὸ τυπογραφεῖο (ἐπιστ. ἀρ. 12). Τὰ δύο βιβλία (*Ἱερὰ Κατήχησις* καὶ *Ἱερὰ Ἱστορία*) κυκλοφόρησαν τὸ 1872. Ἐπίσης συντάχθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν συνοπτικότερες μορφές τους. Ὁ Ἀ. Λ. ἐνέργησε στὴ συνέχεια, ὥστε τὰ ἴδια βιβλία νὰ ἐγκριθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἑλλάδος, γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ στὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (ἐπιστ. ἀρ. 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20) καὶ ὑπέδειξε διορθώσεις γιὰ τὴ δεύτερη ἔκδοση (ἐπιστ. ἀρ. 16, 17).

Τὸ θέμα τῆς ἐπανόδου τοῦ Δ. Β. στὴν Ἀθήνα, ἐπανερχεται συχνὰ στὴν ἀλληλογραφία. Ὁ Ἀ. Λ. ἐκφράζει ἔντονα τὴ λύπη του γιὰ τὴν ἀπομόνωση

Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος.

Χαλκογραφία πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *The Graphic*
τό 1870 κατά τήν επίσκεψη τοῦ Λυκούργου στήν Ἀγγλία.

του φίλου του στη Μυτιλήνη, όπου χάνεται το τάλαντό του (έπιστ. αρ. 12, 18). Ο Δ. Β. δέν όμολογεΐ πάντα την έπιθυμία του, αλλά με τον καιρό αυτή γίνεται σαφέστερη μαζί με την απογοήτευσή του για την οικονομική στενοχώρια του και τον φόβο ότι λησιμονήθηκε και πέθανε πνευματικά (έπιστ. αρ. 19, 22).

Όσοσο μέσα σ' αυτά τα χρόνια ό Δ. Β. συνέταξε την *Ευφροσύνη* (παίχθηκε λίγο αργότερα, το 1876), για την όποία όμως δέν γίνεται λόγος στη σωζόμενη άλληλογραφία.

Στό διάστημα από την απομάκρυνση του Δ. Β. στη Μυτιλήνη, οί δύο φίλοι συναντήθηκαν δύο φορές. Ο Α. Λ. αποβιβάσθηκε στη Μυτιλήνη και φιλοξενήθηκε στην Άχλαδερή τον Άπρίλιο του 1870 ταξιδεύοντας στην Ελλάδα από την Κωνσταντινούπολη, όπου πήγε κατά την επιστροφή του από τό ταξίδι του στην Άγγλία. Από την άλλη μεριά εικάζεται επίσκεψη του Δ. Β. στον Α. Λ. στη Σύρο από περικοπή έπιστολής (αρ. 12): «μοι έλεγες έσχάτως ένταϋθα».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ

Πρώτη έπιστολή Δ. Βερναρδάκη προς Α. Λυκούργο, Άθήνα, 13 Σεπτ. 1866.

Άσμενος έκομισάμην παρά του αΐσιως ένταϋθα φθάσαντος Παρθενίου την από 10 Σεπτεμβρίου έπιστολήν Σου. Ου μόνον δέ ή ανάγνωσις αυτής υπήρχεν ήδίστη και ευφρόσυνος δι' έμέ και παρήγορος, αλλά και αυτή μόνη ή θέα του Παρθενίου μοι άνεπόλησεν άμέσως την ευφρόσυνον και πλήρη χαράς παρά Σοι διαμονήν μου μετά τολσαύτης βίας, ώστε παρευθύς άπεφάσισα να συνοδεύσω τον Παρθένιον έρχόμενος και έγώ εις Σύρον. Και δή και άνεκοΐνουν τον σκοπόν μου εις τους φίλους μου, οΐτινες όμως άπαντες άνεξαιρέτως με άπέτρεψαν, ειπόντες ότι ή άπουσία μου αύτη, καθ' όν χρόνον μέλλουσιν όσονούπω ν' αρχίσουν τά μαθήματα, θέλει χρησιμεύση ως νέα άφορμή κακολογίας και ραδιουργιών. Ίδίως δέ ό Κόκκινος με άπέτρεψεν έπιμόνως. Διά τουτο και έγώ άπεφάσισα έπι του παρόντος μέν να μένω, να περιμένω δέ την πρώτην κατά τά Χριστούγεννα ευκαιρίαν δια να σπεύσω προς Σε. Εΐθε οί μαθηται να μου κάμουν καμμίαν άταξίαν, και τότε και πρό των Χριστουγέννων άκόμη θα με έχης αυτού· αλλά δέν τό πιστεύω.

Ἐπειδὴ δὲ ὁ λόγος περὶ Τεργέστης, σοὶ λέγω ὅτι τὰ μὲν ἐπίλοιπα ἄρθρα τῆς ἐπικρίσεως τοῦ Θερειανοῦ ὀλίγιστοι ἀνεγίνωσκον ἐνταῦθα, ἀλλὰ τὰ τελευταῖα, ἐν οἷς μὲ ἐξελέγχει δῆθεν λογοκλοποῦντα, ἐκίνησαν τὴν περιέργειαν πλειόνων· ὅθεν καὶ τινες μὲν τῶν φίλων μου, οἷον Καραμίτσας καὶ Κυπριανός, μὲ ἀποτρέπουσι νὰ κάμω ἀπάντησιν τινα, ἄλλοι δέ, οἷον ὁ Πανταζίδης, μὲ προτρέπουσι λέγοντες ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ καταδειχθῶσιν αἱ ψευδολογίαι καὶ ἡ κακὴ πίστις τῶν περὶ τὴν Κλειώ,⁸ διότι ἄλλως καὶ τώρα οἱ ἐχθροὶ μου θέλουσι διακωδωνίσῃ τὸ πρᾶγμα, καὶ ἀκολουθῶς θέλουσι μοὶ τὸ κοπανίξῃ καθ' ἡμέραν. Τί φρονεῖς περὶ τούτου; Εγὼ νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ γράψω σύντομον ἀπάντησιν ἀπευθυνομένην κυρίως ὄχι εἰς τὸν Θερειανόν, ἀλλ' εἰς τοὺς ὑποβάλλοντας αὐτῷ εὐτ...⁹ τὰ φρύγανα, ἐν ἧ νὰ καταδείξω τὴν κακὴν πίστιν καὶ τὴν ψευδολογίαν των, δι' ὃ καὶ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν Βυζάντιον ζητῶν καὶ αὐτοῦ τὴν γνώμην.

2

Πρώτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία, ἀλλὰ μὲ χρονολογία 1866.

Ὡς ἐκ τῶν φροντίδων μου καὶ τῆς βίας ἐλησιτόνησα νὰ σοὶ δώσω τὰς περὶ πειρασμοῦ ἐξηγήσεις τῶν ἐρωτησίων. Πλὴν ἐρώτησον τὸν Κολιάτσον ἢ τὸν Βίμπον καὶ αὐτοὶ θὰ σοὶ εἰπῶσι. Φρόντισον δὲ ἀμέσως εἰς τὸ πρῶτον μάθημα νὰ διαψεύσης τοὺς συκοφαντας.

3

Τέταρτη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργου, Ἀθήνα, 23 Μαΐου 1867.

... Εἶχομεν μακροτάτην συνομιλίαν¹⁰ ἐν τῷ Ὑπουργεῖῳ περὶ Ἀκαδημίας, καθ' ἣν ὁ κλητὴρ εἶχε διαταχθῆ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ εἰς κανένα τὴν εἰσόδον· ... Ἐκαμα πολλὰς παρατηρήσεις, ἅς ἀπάσας σχεδὸν ἀπεδέχθη· ἀλλὰ τὸ προσωπικὸν φοβοῦμαι ὅτι θὰ καταστρέψῃ τὸ πρᾶγμα...

8. Οἱ τίτλοι ἐφημερίδων, περιοδικῶν καὶ συγγραμμάτων γράφονται μὲ πλάγια, μολονότι στὰ πρωτότυπα τῶν ἐπιστολῶν γράφονται μὲ πεζά.

9. Φθαρμένο.

10. Μὲ τὸν Ὑπουργό.

4

Πέμπτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἄ. Λυκούργο, Ἀθήνα, 30 Μαΐου 1867.

... Εἰς τὸν Χριστόπουλον εἶπα τὰ δέοντα ἅπαξ ἤδη περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς Τήνου... Περὶ τῆς Ἀκαδημίας εἶπομεν πολλά· εἰς πολλά μὲ ἤκουσεν ἄλλ' εἰς πολλά καὶ ὄχι. Προσεκάλεσεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἐν πλῆθος ἀνθρώπων 15-16 Βενιζέλον, Καλλιγᾶν, Θ. Ὀρφανίδην κ.λπ. κ.λπ. Φαντάσου. Ἐξελέχθη ἐπιτροπή, ἵνα συντάξῃ κανονισμόν. Ἐγὼ παρέστησα εἰς τὸν Ὑπουργόν καὶ εἰς ἄλλους τὴν ἀνάγκην ὅτι ἡ Ἀκαδημία πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς ὀλίγα πρόσωπα, τὸν Φιλίππου, Ἀσώπιον καὶ 4-5 ἄλλους. Ὡς φαίνεται, ἡ ἰδέα μου αὕτη ἔκαμεν εἴτε τὸν Ὑπουργόν εἴτε ἄλλον ὑποβόλεα του, μὴ ἔχοντα τὴν πιθανότητα νὰ ἔμβῃ εἰς τὴν Ἀκαδ(ημίαν), νὰ ἀλλάξῃ τὸν ἀρχικὸν σκοπὸν του, καὶ αἴφνης σήμερον βλέπω ἐν τῷ ὑπουργικῷ ἐγγράφῳ ὄχι πλέον «Ἑλληνικὴν Ἀκαδημίαν», ἀλλὰ «φιλολογικὸν σύλλογον». Ἄς τὸν βράσουν καὶ ἄς πιῶν τὸ ζουμί του. Ἐγὼ δὲν ἀνακατεύομαι. Θὰ περιμείνω μόνον νὰ ἴδω τὸ τέλος καὶ τότε θὰ σοὶ γράψω τι ἔτρεξε καὶ τι θὰ τρέξῃ. Ἐν τῇ προχθεσινῇ συνέλευσει 4 κατεψήφισαν κατὰ τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Κομμανούδης, ὁ Β. Οἰζωνοπούδης, ὁ Φιντικλῆς καὶ ὁ Καλλιγᾶς· οἱ λοιποὶ ἐψήφισαν ὑπὲρ. Διὰ μακρῶν καὶ ἐκτενῶς ἐλάλησαν κατὰ μὲν ὁ Καλλιγᾶς, ὑπὲρ δὲ ἐγώ...

Ἑκτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἄ. Λυκούργο, Ἀθήνα, 26 Ὀκτ. 1867.

... Ἄλλα χρήματα παρὰ τὰ ἐκ Σύρου ἀκόμη δὲν ἔλαβον, εἰ καὶ ἐσκόρπισα τῆδε κάκεισε μέχρι τοῦδε περὶ τὰ 1200 ἀντίτυπα. Περιμένω χρήματα ἀπὸ Μυτιλήνην, Σμύρνην, Κέρκυραν, Κ/λιν καὶ ἄλλα μέρη, ἀλλ' ἀκόμη δὲν ἔλαβον. Ὡστε ἀκόμη οὔτε εἰς τὸν τυπογράφον οὔτε εἰς τὸν χαρτοπώλην ἐπλήρωσα τίποτε. Ὅταν συναχθῶσιν ἄρα τὰ ὑπολειπόμενα ἐν Σύρῳ, σπεῦσον νὰ μοὶ στείλῃς διὰ νὰ ἐξοικονομήσω ποσὸν τι διὰ τὸν τυπογράφον καὶ χαρτοπώλην. Εἰς τὸν δεύτερον τόμον δὲν ἐπροχώρησα ἀκόμη καὶ πρὸς τοῦτο περιμένω τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας ἄνεμον.

6

Δεύτερη ἐπιστολή Ἄ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.
Ἰδιόγραφο σχέδιο. Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Τὰ κατὰ Σὲ ἔμαθον καὶ ἐκ τῶν ἐφημερίδων καὶ παρὰ τοῦ Καλλινί-

κου. Ὁ Ὑπουργός, μὴ τολμῶν νὰ προβῆ εἰς τὴν παῦσιν Σου, ἐπενόησε μετὰ τῶν φίλων του βεβαίως τὴν διακοπὴν τοῦ μισθοῦ, ὅπως Σὲ ἀναγκάσῃ νὰ παραιτηθῆς ὁ ἴδιος. Σὺ δέ, καλῶς ποιῶν, δὲν προήχθης ἐν τῇ δικαίᾳ Σου ἀγανακτήσει εἰς παραίτησιν, διότι ἄλλως ἤθελες ἐκπληρῶσθαι τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἐχθρῶν Σου. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ αὐτόσε ταξειδίον μου, τὸ ἐπ' ἐμοὶ θέλω προσπαθῆσαι νὰ τὸ ἀποφύγω, τὸ μὲν χάριν οἰκονομίας, τὸ δὲ καὶ διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἔλθω ἐκ τοῦ σύνεγγυς νὰ ἴδω τὰς ἀσχημίας τῶν κυβερνῶντων. Τούτου ἕνεκα θέλω γράψῃ προσεχῶς εἰς τινὰ τῶν αὐτόθι φίλων, τῶν πλησιαζόντων τὸν Ὑπουργόν, ἂν ἡ παρουσία μου δὲν εἶναι τόσο ἀναγκαία, νὰ μὴ ἔλθω. Τί λέγεις Σὺ περὶ τούτου;

7

Ἑβδομη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο.
Χωρὶς τόπο καὶ ἡμερομηνία-χρονολογία.

... Ὁ Ὑπουργός πάλιν μ' ἐνθυμήθη. Προσεχῶς θὰ σοὶ γράψω λεπτομερῶς περὶ αὐτοῦ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

8

Ὄγδοη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 11 Ἰουλ. 1869.

ΑΘΗΝΩΝ

... Εἶδον ἐκ τοῦ Προμηθέως καὶ τῆς Μερμυγῆς ὡς καὶ τοῦ Ἐθνοφύλακος, τὰς ὁποίας ἐφημερίδας ἔλαβον ἐξ Ἀθηνῶν τὴν νέαν ἔξαψιν τῆς κατ' ἐμοῦ μανίας τῶν ἐχθρῶν μου, ἧτις δὲν μ' ἐξέπληξεν ἐννοεῖται, ὡς χρονία καὶ γνωστοτάτη μοι λύσσα. Μοὶ γράφεις, ὅτι οἱ ἐχθροί μου διεγνώσθησαν ὅποιοι εἶνε καὶ μὲ ἐνθαρρύνεις νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας. Τὸ κατ' ἐμὲ πολλὰ ὀλίγη ὄρεξιν ἔχω νὰ πράξω τοῦτο, σκέπτομαι δὲ μᾶλλον πῶς ὡς ἄριστα καὶ τάχιστα ν' ἀπαλλαχθῶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐλεεινότητος καὶ ἀηδίας. Ἄν θὰ τὸ κατορθώσω ἢ ὄχι ἀγνοῶ, ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἡ διακαὴς ἐπιθυμία μου.

9

Ἐνατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 28 Νοεμ. 1869.

... Μοὶ λέγεις ὅτι ἔχεις τὴν πεποίθησιν ὅτι θέλω ἐπανέλθῃ εἰς Ἀθήνας, ὅτι ὁ Κουμουνοῦρος θέλει μὲ ἀνακαλέσῃ κ.τ.λ. Δὲν γνωρίζω τί θέλει πράξῃ οἰαδῆποτε ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις· ἐγὼ ὁμως σοὶ λέγω, ὅτι οὔτε ἡ ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις δύναται νὰ πράξῃ τι εἰς ἱκανοποίησίν μου, οὔτε ἐγὼ θέλω πλέ-

ον πατήση τὴν ἔδραν τοῦ ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου, δεχόμενος νὰ ὑπηρετήσω κυβερνήσεις κακοηθεστάτας. Συλλογίσου, ἀδελφέ, ὅτι ὕστερον ἀπὸ τόσα καὶ τόσα τὸ σαράβαλον ὁ Σαράβας εὐδόκησε νὰ μοὶ στείλῃ ἔγγραφον τοιοῦτον κατὰ λέξιν: «Γνωστοποιοῦμεν Ὑμῖν, ὅτι διὰ Β. διατάγματος τῆς 28 τοῦ λήγοντος ἐκδοθέντος, ἐγένετο δεκτὴ ἢ ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας παραιτήσις Ὑμῶν. Ὁ Ὑπουργός. Σαράβας». Εἰς τοὺς τελευταίους ὑπηρετάς των αἱ κυβερνήσεις ἀπολυομένους ἢ παραιτουμένους λέγουσι καὶ δύο λέξεις περιποιητικὰς, ἢ δὲ ἑλλην(ικὴ) κυβέρνησις δὲν εἶναι ἡ ἀπασῶν φειδωλοτάτη εἰς τὰς τοιαύτας φράσεις· καὶ ὁμως εἰς ἐμὲ ἡ ἀποστολὴ τῆς παραιτήσεώς μου ἐκοινοποιήθη, ὡς εἶδες. Καὶ ἔπειτα μοὶ λέγεις νὰ ὑπηρετήσω τοιαύτην βρωμερὰν κυβέρνησιν, τὴν ἑλληνικὴν. Ποτέ!

... Ἐπειδὴ δὲ ἀπέρχεσαι εἰς Ἀγγλίαν, δὲν εἶναι κακὸν νὰ σοὶ ὑποβάλω μίαν ἰδέαν, ἥτις, ἐὰν κατορθωθῇ, θέλει πολὺ μοὶ χρησιμεύσῃ καὶ ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς. Πρὸ καιροῦ ἦτο ἐνταῦθα φίλος μου τις ἔμπορος ἐκ Κ/λεως, λόγιος δέ. Οὗτος μὲ ἠρώτησε περὶ πολλῶν πραγμάτων καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν μου παραδόσεων τί γίνονται. Ἐγὼ τὸ ἀπάντησα, ὅτι μένουσι τὰ τετράδια ἐν τῷ κιβωτίῳ μου ἄνευ ἐλπίδος τινὸς νὰ ἰδῶσι ποτε τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἐκεῖνος ἐλυπήθη διὰ τοῦτο, καὶ μοὶ ὑπέσχεθη, ὅταν διαβῶ ἐκ Κ/λεως, νὰ φροντίσῃ περὶ τρόπου τινὸς τοῦ νὰ ἐκδοθῶσι. Καὶ τότε μὲν ἐγὼ ἠψήφισα τὸ πρῶτον, ἀλλὰ κατόπιν σκεφθεὶς ωραιοτέρον, εἶδον ὅτι ἡ πρότασις τοῦ δὲν ἦτο κακὴ. Ἦδη ἀπόκειται ὕλη ἀκατέργαστος διὰ 7-8 τόμους. Ἀφ' οὗ ἐπεξεργασθῇ ἡ ὕλη αὕτη καὶ προστεθῶσιν ἄλλοι τόσοι, συμπληροῦνται ὁλόκληρος ἡ *Γενικὴ ἱστορία*. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἁμαρτία νὰ χαθοῦν τόσοι κόποι; Ἐὰν εὐρεθῶσιν ὁμογενεῖς τινες, ἢ κάλλιον εἰς ὁμογενῆς, ὅστις νὰ ἀναλάβῃ τὴν δαπάνην τῆς ἐκτυπώσεως, τότε θὰ ἦτο καλὸν δι' ἐμὲ νὰ ἀρχίσω σιγὰ σιγὰ τὴν ἐκδοσὶν προετοιμάζων καὶ τυπῶνων ἀργὰ καὶ μετὰ μέλους 1-2 τόμους τὸ ἔτος. Ἐπειδὴ δὲ σκοπεύω τὴν προσεχῆ ἀνοιξὶν νὰ μεταβῶ εἰς Γερμανίαν, ἐκεῖ ἡ ἐπιθεώρησις τῆς ὕλης θέλει γείνη δεόντως καὶ ἀνέτως, καθὼς καὶ ἡ τύπωσις ωραία. Συγχρόνως δὲ θὰ ὠφελῶμαι καὶ ὑλικῶς, διότι θὰ κερδίζω ὅσα ἀντίτυπα πωλῶνται. Ἡ τύπωσις τοῦ ὅλου, συνισταμένου πιθανῶς ἐκ 15-16 τόμων, δὲν θ' ἀπαιτήσῃ δαπάνην μεγαλειτέραν, ὑποθέτω, τῶν 2.000 φρ. διὰ κάθε τόμον. Ἀμφιβάλλω ἂν ὑπάρχῃ ἐν Κ/λει ὁμογενῆς δυνάμενος καὶ θέλων ν' ἀναδεχθῇ τὴν δαπάνην ταύτην· ἀλλ' ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπάρχουσι πολλοὶ τοιοῦτοι. Τί θὰ κοστίσῃ εἰς αὐτὸν νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐκδοσὶν τοιοῦτου συγγράμματος, προσκολλῶν εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἐνδεχομένην ἐξ αὐτοῦ τιμὴν καὶ ὠφέλειαν τὸ ὄνομά του. Ἄς καταθέσῃ εἰς μίαν τράπεζαν 1000 λίρας καὶ ἅς λαμβάνω ἐκεῖθεν ἐκάστοτε τὸ ἀντίτιμον δι' ἕκαστον τόμον, ἢ ἅς πληρώνη ὁ ἴδιος ἐκάστοτε τὸ ἀντίτιμον ἐκάστου τόμου. Ἐὰν κατορθώσῃς τοῦτο, ἀδελφέ, θὰ κάμῃς μεγάλην χάριν καὶ εἰς ἐμὲ καὶ εἰς τὸ ἔθνος, τὸ ὁποῖον εἰς Σὲ θὰ ὀφείλῃ τὴν ἐκδοσὶν τοιοῦτου βιβλίου, τοῦ ὁποίου, καθὼς γνωρίζεις,

ὑπάρχει μεγίστη καὶ ἀπόλυτος παρ' ἡμῖν ἀνάγκη. Συγχρόνως καὶ ὀλικῆς ὠφελείας θὰ μοὶ γείνης πρόξενος, διότι ὅσα ἔλαβον παρὰ τοῦ πενθεροῦ μου μόλις καὶ μετὰ βίας θὰ μοὶ φθάσωσι, ἂν θὰ μοὶ φθάσωσι, νὰ ζήσω ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐν Γερμανίᾳ. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι, βαδίζων ἀνέτως εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου, δὲν θὰ ἐμποδίζωμαι ἀπὸ τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν καὶ ἄλλων ἔργων φιλολογικῶν ἢ ποιητικῶν. Σκέψαι λοιπὸν ὠρίμως περὶ τοῦ πράγματος, καί, ἐὰν τὸ ἐγκρίνης, ἐνέργησον ἐν καιρῷ καὶ τόπῳ τῷ δέοντι.

Συγχρόνως δὲ διαβαίνων ἐκ Γερμανίας σκέψαι καὶ ἐρώτησον περὶ τῆς οἰκονομίας τῶν διαφόρων πόλεων, ὥστε νὰ μοὶ γράψης ἐν τέλει ποῦ νομίζεις ὅτι εἶναι ὁ βίος εὐθυνότερος ἅμα καὶ συντελεστικώτερος εἰς τὸν σκοπὸν μου, ὥστε ν' ἀποκατασταθῶ ἐν αὐτῷ...

10

Δέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, Δεκ. 1870.

Θὰ παραξενεύεσαι βέβαια πῶς παρήλθε τόσοσ καιρός, καὶ ὄχι μόνον τετράδια δὲν σοὶ ἔστειλα πρὸς ἐπιθεώρησιν, ἀλλ' οὐδὲ σοὶ ἔγραψα. Ἐὰν μέχρι σήμερον δὲν ἔλυσες τὸ αἰνίγμα, ὅπερ δὲν πιστεύω, σοὶ τὸ λύω μὲ δύο λέξεις. Ἐπιθεωρήθη τὸσον πάλιν ἀπὸ τὴν σύνταξιν τῆς Κατηγήσεως, ὥστε δὲν μοὶ ἔμεινε καιρὸς ὄχι μόνον διὰ νὰ σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, νὰ τὰ λάβω ὀπίσω καὶ νὰ τὰ ἀντιγράψω, ἀλλὰ καὶ νὰ σοὶ γράψω. Εἰργαζόμενη νυχθημερόν τοιοῦτοτρόπως, ὥστε ἐσχάτως μοὶ εἶχαν πονέσει οἱ ὀφθαλμοί, καὶ ἐφοβήθη τὸ χειρότερον. Εὐτυχῶς ὅμως ὁ ὀφθαλμόπονος οὗτος παρήλθε καὶ σήμερον εἶμαι καλά. Τὰ δὲ χειρόγραφα τί ἔγιναν; Ἴδου εἰς ὀλίγας λέξεις ἡ τύχη των. Ἀφ' οὗ, ὡς προεῖπον, ἀπηλπίσθη νὰ προφθάσω νὰ σοὶ τὰ στείλω, διότι ὅτε ἀπεφάσισα ἅπαξ νὰ σοὶ στείλω τὴν Ἱστορίαν, οὐδὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Κατηγήσεως ἤμην ἀκόμη, ἀπεφάσισα νὰ τὰ στείλω ἀνεπιθεώρητα, καὶ ὅ,τι βρέξῃ ἅς κατεβάσῃ. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὐδὲ διὰ ν' ἀντιγραφοῦν μοὶ ἐπερίσσευε καιρὸς. Προσέδραμον εἰς τὴν βοήθειαν τῆς γυναικός μου, τῆς γυναικαδέλφης μου, καὶ τῆς ἰδικῆς μου Μελλομένης. Ἀλλ' εἰς μάτην. Μόλις λοιπὸν ἐπρόφθασα νὰ στείλω μὲ τὸ αἰγυπτιακὸν τὴν Ἱστορίαν εἰς Κ/λιν, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἀτμόπλοιον ἔνεκα κακοκαιρίας δὲν ἔφθασεν ἐγκαίρως, ἀμφιβάλλω ἂν ἀκόμη ἔγεινε δεκτὸν ἢ ὄχι. Ἐπειδὴ δὲ ὁμοίως καὶ εἰς τὸ αὐστριακὸν συνέβη κακοκαιρία, ἀμφιβάλλω ἂν ἔφθασε καὶ ἡ Κατήγησις ἐκεῖ μίαν ἑβδομάδα ἀργότερα μετὰ τὴν προθεσμίαν, ἢ ἀκόμη ἀργότερα. Αὐριον ἐλπίζω νὰ ἔχω γράμμα ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον καὶ νὰ μάθω τι ἀπέγειναν. Καθὼς λοιπὸν βλέπεις, μὲ ὄλην μου τὴν στενοχωρίαν δὲν ἐπρόφθασα νὰ τὰ στείλω ἐντὸς τῆς προθεσμίας. Θὰ ἦτο δὲ ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὰ στείλω, ἐὰν σοὶ τὰ ἔστελλα πρὸς ἐπιθεώρησιν.

Ἄλλὰ εἰς ποίαν κατάστασιν ἐστάλησαν, τὸ συμπεραίνεις ἐξ ὧν Σοὶ προεῖπα. Μέγα μέρος τῆς ἀντιγραφηθείσης Ἱερᾶς Ἱστορίας οὐδὲ νὰ ἀναγνώσω ἐπρόφθασα. Ἡ δὲ *Κατήχησις*; ὁ Θεὸς ἐξεύρει εἰς ποίαν κατάστασιν εἶνε! Ὡστε περὶ τῆς ἐν Κ/λει ἐπιτυχίας εἶμαι σχεδὸν ἀπηλπισμένος, σκέπτομαι δὲ μόνον, ἀφοῦ ἀποτύχωμεν εἰς Κ/λιν, νὰ Σοὶ στείλω τὰ χειρόγραφα, καί, εἰ δυνατόν νὰ τὰ χρησιμοποιήσωμεν ἄλλως πως, ἀφ' οὗ τὰ ἐπιθεωρήσης καὶ διορθώσης, διότι μὰ τὴν ἀλήθειαν εἶνε ἁμαρτία νὰ ματαιωθοῦν καθ' ὀλοκληρίαν τόσοι κόποι, καὶ κόποι νυχθημερὸν ἐργασίας. Ἄλλως δέ, ἐὰν ἐξαιρέση τις τὰ ἀναπόφευκτα εἰς κάλαμον κοσμικοῦ σφάλματα, καὶ μάλιστα τῆς *Κατηγήσεως*, νομίζω ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα θὰ εἶνε πολὺ χρήσιμα, καὶ θὰ ἀναπληρώσωσι πραγματικὴν ἔλλειψιν. Τὴν Ἱστορίαν συνέταξα ἔχων ὑπ' ὄψιν αὐτὴν τὴν ἱερὰν γραφὴν, ὥστε νὰ εἶνε ganz objectiv gehalten, καὶ τοιαύτη νομίζω πρέπει νὰ εἶνε ἡ Ἱερὰ Ἱστορία διὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Εἰς δὲ τὴν *Κατήχησιν* ἐπροσπάθησα νὰ δώσω ἐπιστημονικὴν τινα μορφήν, καὶ νὰ συναρμολογήσω τὸ ὅλον κάπως συστηματικώτερον παρὰ ὅπως γίνεται εἰς τὰς λοιπὰς κατηγήσεις, εἰς τὰς ὁποίας οὔτε τάξις ὑπάρχει οὔτε ἀλληλουχία. Τὰ βοηθήματα, ὅσα μοι ἐστειλῆς, πολλὰ ὀλίγον μοι ἐχρησίμευσαν. Μόνον ὁ Wiper ἦτο πολὺτιμὸν βοήθημα, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασα νὰ ὠφεληθῶ ὅσον ἔπρεπε. Αἱ λαυθηρανοὶ κατηγήσεις ὁμοίως. Μόνον εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος μοι ἐχρησίμευσαν ὀλίγον. Τὸν Πλάτωνα τὸν γνωρίζεις. Αὐτὸς μένει πάντοτε ὁ καλύτερος, ἂν καὶ, καθὼς γνωρίζω, ἠρύσθη ἀπὸ προτεσταντικᾶς πηγᾶς, καὶ πολλαχοῦ τῶς δὲν ἔμεινε ὅλως ἀνεπηρέαστος. Φαίνεται δὲ ὁμοίως ὅτι ὁ Πλάτων ἑαυτὸς ὠφελήθη ἀπὸ τοῦ πατέρα. Θὰ μοι ἦτο δὲ μέγα βοήθημα, ἐὰν εἶχα ὑπ' ὄψιν ἱστορίαν τινὰ δογματικὴν μὲ χωρία τῶν πατέρων, διότι νομίζω ἡ ὀρθόδοξος κατήχησις πρέπει νὰ στηριχθῆ εἰς τοὺς πατέρας κυρίως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων. Περὶ τῶν λοιπῶν κατηγήσεων δὲν λέγω τι, διότι τὰς γνωρίζεις. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Οἰκονόμου εἶνε ἀπομίμησις τῆς τοῦ Πλάτωνος, καὶ πολλαχοῦ κατὰ λέξιν. Ἡ τοῦ Στούρτζα φαίνεται κάπως πλέον ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ ἡ πίστις, ὅπως τὴν διδάσκει ὁ Στούρτζας, εἶνε σχεδὸν εἰπεῖν τύπος νεκρός. Ἡ *Κατήχησις* τοῦ Μογίλλα εἶνε ἡ μόνη, ἣτις ἔγεινεν ἀπὸ ὀρθόδοξον καὶ μὲ ὀρθοδόξους ιδέας, ἀλλὰ δυστυχῶς εἰς τὴν *Κατήχησιν* ταύτην ἐφαρμόζεται ἀκόμη πλειότερον ὅ,τι εἶπον περὶ τοῦ Στούρτζα, ὅτι ἡ ἐν αὐτῇ διδασκομένη πίστις εἶνε πίστις νεκρὰ καὶ τυπικὴ, μὴ ἐμψυχουμένη ἀπὸ ἀρχὴν τινα καὶ ιδέαν θρησκευτικὴν ζῶσαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐκ τῆς τοῦ Μογίλλα *Κατηγήσεως* ἠρύσθη πολὺ καὶ ὁ Στούρτζας. Ἴδου διατὶ νομίζω ὅτι μὲ ὅλα τὰ ἀναπόφευκτα περὶ τὸ δόγμα σφάλματα (τὰ ὅποια καὶ αὐτὰ ἐλπίζω νὰ εἶνε ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅσα φοβεῖσαι), ἐλπίζω ὅτι ἡ *Κατήχησίς* μου θὰ εἶνε πάλιν καλλιτέρα ἀπὸ τὰς προρρηθείσας. Δυστυχῶς τὰ τετράδιά μου ἔνεκα τῶν ἀλλεπαλλήλων σβυσι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

μάτων καὶ διορθωμάτων καὶ ἀπὸ ἄλλο μέρος τοῦ φύλλου καὶ ἄλλο (*sic* ἀντί: ἄλλων) παραπομπῶν καὶ ἔνεκα τοῦ κακοῦ διὰ τὴν βίαν γραψίματος εἶνε ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τὰ ἀναγνώσῃς· εἰ δὲ μὴ, θὰ σοὶ τὰ ἔστελλα νὰ τὰ ἰδῆς. Περιμένω νὰ τελειώσῃ ἡ ἐξέτασίς των εἰς τὴν Κ/λιν (ἂν θὰ γείνη) καὶ τότε θὰ σοὶ τὰ στείλω διὰ νὰ κρίνης. Ἄς ἔλθω τώρα καὶ εἰς τὰ ἄλλα.

Τὸ Ὑπουργεῖον λοιπὸν ἤλλαξεν, ἀγνοῶ δὲ ἂν ἡ μεταβολὴ αὕτη εἰς τὰς παρούσας θὰ βλάβῃ ἢ θὰ ὠφελήσῃ. Ὁ Θεὸς ἄς κάμῃ τὸ καλλίτερον. Ἐὰν γράψῃς εἰς τοὺς ὑπουργούς, δηλ. Κουμουνδοῦρον, Βότσαρην, Χριστόπουλον καὶ Κοντόσταυλον, ἔκφρασε τους καὶ ἀπὸ μέρους μου τὰς συγχαρητηρίους εὐχάς μου.

11

Ἐνδέκατη ἐπιστολὴ Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο.
Λείπουν δύο σελίδες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ [1871]¹¹.

Ἐνδεχόμενον, καὶ μάλιστα μετὰ καὶ διὰ τὴν πτώσιν τοῦ Γρηγορίου μὴ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, ἀλλὰ τῆς ἐπιτροπῆς, ὥστε αἱ παρατηρήσεις νὰ ἀνήκωσιν εἰς αὐτὴν, εἴτε εἰς τὴν πλειονοψηφίαν τῆς. Λέγω ταῦτα, διότι, καθὼς γνωρίζεις, καὶ ἐν τοιούτοις τοχύουσι τὰ ἐγκόσμια, καὶ μετὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ πτώσεως τῶν προσώπων συνανίστανται καὶ συγκαταπίπτουσι καὶ αἱ γνώμαι. Καὶ κακεντρέχειαν δὲ ὄχι ὀλίγην (ἂν δὲν λανθάνωμαι) βλέπω ὑπολανθάνουσαν ἐν πολλαῖς τῶν παρατηρήσεων, ἐν ᾧ ἐγὼ εἶχον γράψῃ πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὅσης πλείστης μετριότητος καὶ ταπεινοφροσύνης, ἐπικαλούμενος καὶ ἀπεκδεχόμενος μετὰ πάσης ἐκ τῶν προτέρων εὐγνωμοσύνης διορθώσεις καὶ ὁδηγίας τῆς Ἐπιτροπῆς, ὥστε καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὑποπτεύω ὅτι ἐν πολλοῖς ζητήμασι παρεισῆχθη καὶ ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη τοῦ Κλεοβούλου, οὗτινος ὁ χαρακτήρ μοι ἐφάνη ἀνέκαθεν ὡς κακεντρέχης καὶ φθονερός (ἂν καὶ ἐπρόκειτο ἄλλως περὶ ἐλαχίστου πράγματος, μιᾶς κατηγήσεως διὰ τὰ σχολεῖα). Περιπτὸν κρίνω νὰ Σὲ παρακαλέσω νὰ ἐπιστήσῃς σπουδαίως τὴν προσοχὴν σου εἰς ὅλα ταῦτα τὰ ζητήματα, καὶ νὰ μοὶ γράψῃς ὅσονούπω τὰ δέοντα, συνοδεύων τὴν γνώμην σου μὲ τὰ ἀναγκαῖα χωρία τῶν Γραφῶν καὶ τῶν πατέρων. Ἐννοεῖται δέ, ὅτι πρὶν τυπωθῶσι τὰ βιβλία (ἐὰν τύχωσιν ὀριστικῆς ἐγκρίσεως) θὰ προσπαθῆσω νὰ σοὶ τὰ ὑποβάλω ὀλόκληρα πρὸς ἐπιθεώρησιν. Καὶ τοσαῦτα μὲν περὶ τούτων.

Ἐλθωμεν δὲ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς ἐπιστολῆς Σου. Μὲ ἐρωτᾷς ἂν

11. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ μνημονευομένη "πτώσιν τοῦ Γρηγορίου" δηλ. τὴν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου 5' ἀπὸ τὴ δεύτερη πατριαρχία του.

πρέπει να με συγχαρής, διότι πρόκειται να παρασημοφορηθῶ. Τὸ περὶ τῶν τοιούτων ματαιοτήτων φρόνημά μου τὸ γνωρίζεις. Ἀπεχθάνομαι ἐκ ψυχῆς τὰ τοιαῦτα, καὶ καθ' ἑαυτά, καὶ διότι, ὅπως κατήντησεν ἡ ἀπονομή αὐτῶν, ἔχασαν πᾶσαν ἀξίαν διὰ πάντα φιλότιμον ἄνθρωπον. Ἀφ' οὗ ἐπαρασημοφορήθησαν Βακαλόπουλοι καὶ Παυλίδαι κ.λπ. πρὸ τοσούτων χρόνων, δὲν ἐννοῶ ποίαν ἀξίαν θὰ ἔχη ἀποδιδόμενη ἔπειτα ὁμοία τιμὴ καὶ εἰς ἐμέ. Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ἤθελε νὰ με ἱκανοποιήσῃ, εἶχεν ἄλλους πολλοὺς τρόπους. Ἐπειτα δὲν ἐννοῶ, μὰ τὴν ἀλήθειαν, καὶ παράσημα διδόμενα ὑπὸ πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς ποιητάς. Μήπως ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μετεβλήθη εἰς Ἀκαδημίαν; Τὸ πολὺ πολὺ ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ με τιμήσῃ δι' ὄσους καὶ οἴους κόπους κατέβαλον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ της. Τοῦτο τὸ ἐννοῶ. Ἀλλὰ νὰ παρασημοφορῇ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον διὰ τὴν ποιητικὴν του ἀξίαν, τοῦτο δὲν τὸ ἐννοῶ. Ὁ ποιητὴς ὡς τοιοῦτος ὑπηρετεῖ ὄχι κυρίως τὴν Κυβέρνησιν, ἀλλὰ τὴν ἐθνικὴν του ἐν γένει φιλολογίαν, ὅθεν καὶ τὴν ἀρμόζουσαν τιμὴν δικαιούται καὶ πρέπει νὰ ἐλπίζῃ κυρίως παρὰ τοῦ ἔθνους του, ἢ καὶ παρ' ἐπιστημονικοῦ τινος σώματος, ὅχι ὅμως κατὰ τὴν γνώμην μου, καὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλ' ὅλοι οἱ λόγοι οὗτοι εἶνε εἰς μάτην ἴσως, διότι ἀμφιβάλλω πολὺ, καὶ μεθ' ὅσα, καθὼς μοὶ λέγεις, σοὶ ἔγραψε περὶ τούτου ὁ Κ(ουμουνοδοῦρος;), ὅτι θὰ μοὶ στείλῃ ἡ Κυβέρνησις) παράσημον. Ἐγὼ καὶ προτιμῶ, ἀλλὰ μάλιστα σήμερον εἶμαι πρόσωπον ἀχρηστόν εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, αὕτη δὲ δὲν συνηθισέ ποτε νὰ ἐνθυμηταί τινὰς ζῶντας νεκρούς. Ὅπωςδήποτε μὴ εἶπες περὶ τούτων μηδὲν μηδενί, διότι δὲν ἐπιθυμῶ νὰ παρεξηγηταί ἀπὸ τοὺς καταβούλους ἢ περὶ τοιούτων πραγμάτων ἀλληλογραφία μας, καὶ μάλιστα οὐδαμῶς προκληθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ. Μηδὲ πρὸς τὸν Κου(μουνοδοῦρον) γράφε ποτέ τι περὶ ἐμοῦ, Σὲ παρακαλῶ, διότι, ἐν ᾧ, ὡς σοὶ προεῖπα, οἱ ζῶντες δὲν ἐνθυμοῦνται τοὺς νεκρούς (τοῦτο εἶνε κανὼν γενικὸς, μετὰ ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων), νομίζει ἴσως, ἢ μᾶλλον βεβαίως, ὅτι Σὲ ὑποκινῶ πρὸς τοῦτο ἐγώ.

Καὶ ὅμως, ἴδε, ὀλίγον ἔλλειψε νὰ λησμονήσω ὅτι με ἐνεθυμήθη ὁ Ὑπουργὸς τῆς παιδείας, ὁ Πετμεζᾶς. Πρὸ τριῶν περίπου ἑβδομάδων ὁ φίλος Κανελλίδης μοὶ ἔγραψεν ἐρωτῶν με κατὰ παραγγελίαν τοῦ Ὑπουργοῦ Κ(υρίου) Πετμεζᾶ, ἐὰν δέχωμαι τὴν θέσιν τοῦ Ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης. Ἐγώ, ἂν καὶ ὀλίγην σημασίαν καὶ ὑπόστασιν δίδω εἰς τοιαύτας ἐρωτήσεις, ἐπειδὴ ὅμως πρὸ καιροῦ ἤρχισα νὰ βαρύνωμαι τὸν ἐδῶ βίον καὶ νὰ ἐπιθυμῶ τὰς Ἀθήνας (ἀφ' οὗ ἡ Ἀγλαῖα με κανένα τρόπον δὲν ἠθέλησε νὰ συγκατανεύσῃ ἐπὶ τέλους διὰ τὸ εἰς Γερμανίαν ταξειδίον μας), τῷ ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ἐὰν δηλ. ἡ θέσις εἶνε κενὴ καὶ χηρεύουσα, ἀλλὰ με τὸν ὅρον νὰ γείνη παρὰ χρῆμα ὁ διορισμός, διότι σκοπεύω νὰ ἐπιπλώσω οἰκίαν ὡς μετακομιζόμενος ἐκ τῆς ἐξοχῆς εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ὅτι ἐπομένως ἀργότερα δὲν εἶνε δυνατόν νὰ δεχθῶ. Εἰς ἀπάντησιν ἀκούω ὅτι ὁ Ὑπουργός, εἰς ὃν διε-

κοινώθη ἢ ἀπάντησίς μου, εἶνε μὲν πρόθυμος νὰ μὲ διορίσῃ, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἕνεκα τῶν πολιτικῶν κρίσιμων περιστάσεων δὲν δύναται νὰ παύσῃ τὸν νῦν κατέχοντα τὴν θέσιν Κόμνον, εὐνοούμενον ἐν τῇ Αὐλῇ, φίλον τοῦ Ζαήμη, κ.τ.λ. Πόσον δίκαιον εἶχα, γράφων πρὸς τὸν Κανελλίδην, γράφων αὐτῷ ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς, ὅτι ὅλα ταῦτα εἶνε κωμωδία τὴν ὁποίαν παίζει πρὸς αὐτὸν ὁ Ὑπουργός, ὡς φίλον μου, πρὸς τὸ θεαθῆναι καὶ διὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ, ἐλπίζων ὅτι θὰ ἀνταποκριθῶ πρὸς τὴν πρόσκλησιν ἀρνητικῶς, ὅπως πέρυσιν. Ταῦτα μοὶ ἔγραψεν ὁ Κανελλίδης ὑπὸ ἄκραν ἐχεμυθίαν, καὶ ταῦτα λέγω πρὸς Σὲ μόνον ὑπὸ ἄκραν ὁμοίως ἐχεμυθίαν. *Μηδὲν δὲ μηδενὶ εἶπης ἀπολύτως.*

12

Τρίτη επιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1871]¹².

... Εἶδον τὰς παρατηρήσεις τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐν πολλοῖς ἐλεεινολόγησα αὐτὴν διὰ τὰς σχολαστικὰς τῆς μικρολογίας, ἐν τισὶν δὲ καὶ διὰ τὴν προφανῆ ἀδαημοσύνην. Ἀναμφιβόλως δὲ αἱ πλείους τῶν παρατηρήσεων αὐτῆς ἀνήκουσιν εἰς τὸν πρῶτον μὲν Μέγαν Προπαιδευτικόν, νῦν δὲ πρωτόθρονον Καίσαρῆα κυρ Κλεόβουλον ἐπι μίτον δι' αὐτὴν τὴν σχολαστικότητα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κακεντρέχειαν, ἥτις πραγματικῶς πολλαχοῦ ἀπανθεῖ. Ὁ ἄνθρωπος δυσαρεστεῖται βλέπων ἄλλους θεολογούντας καὶ δυναμένους νὰ γράψωσι συγγράμματα θεολογικὰ καὶ ἀφήνῃ νὰ ἐκχυθῇ ἐν μέρει ἰὸς ἐκ τῆς φαρμακερᾶς του καρδίας. Σὺ δὲ χάριν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου ἀνάγκη νὰ μεταχειρισθῆς ὅλην σου τὴν ἀμφιτεροδέξιον εὐτραπείαν ὅπως οἰκονομήσῃς οὕτω τὰ πράγματα, ὥστε μήτε τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἐπικριτῶν νὰ προσβάλης διὰ τῆς μὴ συμμορφώσεώς σου πρὸς τὰς σοφὰς τῶν παρατηρήσεις μήτε τὰ ὀρθῶς ἔχοντα νὰ διαστρέψῃς συμεριζόμενος τὰς προφανεῖς πλάνας τῶν. Εἰς τοῦτο δὲ σοὶ παρέχω καὶ ἐγὼ κάπως τὸν μίτον δι' ὃν ἀποστέλλω σοὶ ἐσωκλείστως ἀντιπαρατηρήσεων ἐπὶ ἐκάστης τῶν ἀποσταλῆσῶν παραγράφων. Ἐξ αὐτῶν δὲ συνάγω ἔτι μᾶλλον τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ διέλθω ὀλόκληρον τὸ σύγγραμμα πρὶν ἢ δοθῇ εἰς τὸν τύπον, διότι ὑπάρχουσι πολλά, ὡς καὶ ἄλλοτε σοὶ ἔγραψον, χρήζοντα διορθώσεως, τὰ ὅποια διέφυγον τὴν προσοχὴν τῶν λογίων τοῦ Φαναρίου. Οὗτοι μεταξὺ τῶν ἄλλων παρατηρῶ ὅτι δὲν διώρθωσαν οὐδὲ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ λάθος σου, τὸ ὅποῖον μετ' ἄλλων σοὶ εἶχον παρατηρήσει ἐνταῦθα, ὅτι δηλαδὴ πηγαὶ τῆς Ὁρθοδόξου διδασκαλίας δὲν εἶναι μόνον αἱ θεῖαι γραφαί, ἀλλὰ καὶ ἡ

12. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνημονευομένων γεγονότων ἔναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

παράδοσις ἢ πιστῶς τηρουμένη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν ἁγίων ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων. Περὶ δὲ τοῦ παρασήμου, ἀπορῶ ἐπ' ἀληθείας πῶς ὁ Κουμουνδοῦρος νὰ μοὶ πωλήσῃ τόσον μέγα ψεῦδος γράψας μοι ὅτι καὶ πρὶν λάβῃ τὴν ἐπιστολήν μου τὸ εἶχε καὶ αὐτὸς κατὰ νοῦν καὶ προέβη εἰς τὴν πραγματοποιήσιν του ἀμέσως ἀφοῦ τῷ ἔγραψα, ὥστε ἐπίστευσα ὅτι καθ' ὄν χρόνον μοὶ ἔγραψες τὴν προλαβοῦσαν ἐπιστολήν εἶχες ἤδη τὸ παράσημον. Περὶ τῆς ἀξίας τῶν τοιούτων γνωρίζεις ποίαν ἔχω καὶ ἐγὼ ιδέαν. Πρὸ τριῶν ἤδη ἐτῶν ἔλαβον τὸ παράσημον καὶ ὁμως μέχρι τοῦδε οὐδέποτε τὸ ἐφόρεσα οὐδὲ θὰ τὸ φορέσω εἰς τὸ μέλλον ποτέ, διότι, ἂν σὺ λέγεις εἰς τοὺς ποιητὰς δὲν πρέπουσι τοιαῦτα παράσημα, πολὺ ὀλιγώτερον δὲν πρέπουσιν εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ἄν ἐνθυμεῖσαι δέ, εἶχον σκοπὸν νὰ τὸ ἐπιστρέψω, καὶ σὺ μὲ ἐμπόδισες γράψας ἐπιτηδες περὶ τούτου, ἂν δὲ ἤθελον νὰ ἀπονεμηθῇ εἰς σέ, ἤθελον τοῦτο οὐχὶ διότι ἠδύνατο νὰ σοὶ προσθέσῃ ἀξίαν, ἀλλὰ διὰ τὸν μάταιον κόσμον παρ' ᾧ ζῆς, ὅστις δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ τοιαῦτα. Τοῦτο δὲ καὶ ὁ ἴδιος μοὶ ἔλεγες ἐσχάτως ἐνταῦθα παραπονούμενος κατὰ τῆς κυβερνήσεως ὅτι οὐδὲ κἂν ταύτην τὴν ἀβροφροσύνην εἶχε νὰ δώσῃ καὶ εἰς σέ αὐτὸ τὸ παράσημον, τὸ ὁποῖον ἔδωσε καὶ εἰς τὴν ζουταῖα Μαριά. Ἐγὼ δὲ τοῦτο ἐνθυμούμενος ἔσπευσα νὰ γράψω εἰς τὸν Κουμουνδοῦρον, ἀφοῦ ἔμαθον ὅτι ἐσταθεροποίηθη ὁ Βλάχος καὶ ὁ Παράσχος. Ἔσο δὲ βεβαίως ὅτι περὶ τοιούτων πραγμάτων οὔτε ἕκαμα οὔτε θὰ κάμω πρὸς ἄλλον τινὰ λόγον.

Εἶδον καὶ ὅσα μοὶ γράφεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου τῆς βιβλιοθήκης. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἀκούω παράπονα κατὰ τοῦ νῦν ἐφόρου καὶ τοῦτο ἦτο ἐπόμενο, διότι ὁ κύριος Κόμνος δὲν ἦτο τὸ κατάλληλον διὰ τὴν θέσιν αὐτὴν πρόσωπον, καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπηρεσίας εἴτε ταχύτερον εἴτε βραδύτερον θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐκεῖθεν ἀπομάκρυνσίν του καὶ τὴν ἀντικατάστασίν του δι' ἄλλου καταλληλοτέρου καὶ βεβαίως οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει καταλληλοτέρου σου. Ἐπομένως, ἂν ὁ Πετμεζᾶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν νὰ σέ διορίσῃ εἰς ταύτην τὴν θέσιν, δὲν εἶναι ποσῶς παράδοξον. Ἄν δὲ δὲν ἐξεπλήρωσε τὴν ὑπόσχεσίν του, τοῦτο βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἀποδώσῃ εἰς ἄλλην αἰτίαν ἢ εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν ἦτο εὐκόλος τοῦ Κόμνου ἢ ἀπομάκρυνσις, ἔχοντος πολλὰ ὑποστηρίγματα. Λέγω ταῦτα ὄχι διὰ νὰ ὑπερασπίσω τὸν Πετμεζᾶν, ὅστις ἄλλως, καίπερ ἀληθῆς Μωραΐτης, εἶχεν ὁμως πολλὰ καλὴν ιδέαν περὶ σοῦ καὶ καθ' ὅσον γνωρίζω σέ ἐνεθυμεῖτο ὡς ζῶντα καὶ εἶχε τὴν διάθεσιν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάκλησίν σου. Ἀλλά, διὰ νὰ σοὶ δώσω νὰ ἐννοήσῃς ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀπελπισθῶμεν περὶ τῆς θέσεως ταύτης, ἦτις, ὅπως ἔχουσι τὰ πράγματα, εἶναι ἡ μόνη κατάλληλος θέσις διὰ σέ, οὐδὲ πρέπει νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν μέχρι τοῦδε τακτικὴν [τῆς] (διαγράφεται ἢ λέξη: περιφρονήσεως), ἀλλὰ νὰ ἐνεργήσωμεν δραστηρίως ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας, διότι, ὡς πείθεσαι ἤδη καὶ

ὁ ἴδιος, συνεπικουρεῖ δὲ καὶ ἡ κυρία Ἀγλαΐα, ὀρθότατα σκεπτομένη, ὅτι οὔτε ἡ Γερμανία οὔτ' ἄλλος τις τόπος εἶναι δι' ἐσέ· ἤκιστα δὲ ἡ Μυτιλήνη, ὅστις εἶναι τόπος ὑλικός, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σοὶ παράσχη ἀφορμὰς νὰ ἀναπτύξης τὰ ἔξοχα δῶρα, μὲ τὰ ὅποια ἡ φύσις σέ ἐπροίκισε, καὶ τὰς πολυειδεῖς γνώσεις, τὰς ὁποίας διὰ τοσούτων χρόνων συνεκόμιζες. Νομίζω ὅτι δὲν θὰ μοὶ ἐπαναλάβης καὶ πάλιν τὰς συνήθεις ἐνστάσεις. Εἴμεθα δυστυχεῖς, διότι ζῶμεν εἰς καιρούς, καθ' οὓς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἐξαχρειοῦται καὶ οἱ καλοὶ γίνονται ἔρμαιον τῆς κακοβουλίας τῶν μοχθηρῶν. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο πρέπει ἄραγε νὰ παραιτῶμεν ἀνάνδρως τὸ στάδιον τῆς ἐνεργείας διὰ τὴν πονηρίαν τῶν χρόνων; Τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰ μὴ μία δειλία καὶ ἡ δειλία δὲν εἶναι ἴδιον τῶν ἀληθῶς φιλοσοφούντων. Ποῖος ἐκ τῶν ἐχόντων ἀξίαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν ἔγινεν ἀντικείμενον τῶν ὕβρεων καὶ τῶν προσβολῶν τῆς μοχθηρίας; Τάχα διὰ σέ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐξαίρεσις. Σὺ ἔχων πλείω τῶν ἄλλων πλεονεκτήματα ἔπρεπε νὰ διεγείρης μᾶλλον τὸν φθόνον καὶ νὰ δεχθῆς πλείοτερα βέλη ἢ ὅσα ἐδέχθησαν οἱ ἄλλοι. Ἀλλὰ ταῦτα καὶ ἄλλοτε εἶπομεν καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνω καὶ πάλιν. Τὰ ἐπαναλαμβάνω δὲ συνεχῶς, διότι εἶπερ τις καὶ ἄλλος συναποθάνομαι βαθέως τὴν ἀπομάκρυνσίν σου καὶ ταράττομαι τὴν καρδίαν βλέπων ὅτι τρία ἤδη ἔτη μετὰ μικρὸν ἀνεπιπλοῦνται ἀφ' ὅτου ἐγκατέλειπες τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἄστρον τῆς ποιητικῆς καὶ φιλολογικῆς σου ἀξίας, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἠστραπτε ἀκτινοβόλον, καλύπτεται ὑπὸ νέφους πυκνοῦ καὶ δὲν φαίνεται πλέον. Ἄχ, ἀδελφέ, ὁ χρόνος εἶναι δραπέτης καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ τὸν ἀφήνωμεν νὰ μᾶς φεύγῃ τόσο εὐκόλως. Ἄς παύσῃ πλέον ὁ καιρὸς τῶν σχεδίων. Εἶναι καιρὸς τῆς δραστηρίου ἐκτελέσεως τῶν σχεδίων, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἡ ὑστεροφημία ἡμῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.

13

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία, χρονολογία [1871;]¹³.

... Ἠπόρησα ὅτι ἀκόμη δὲν ἀπεπερατώθη ἡ διόρθωσις τῶν σῶν βιβλίων. Ἐξ ἄλλου ὁμως νῆχαριστήθην, διότι κάλλιον νὰ γίνῃ μετὰ περισκέψεως ἢ νὰ ἐπισπευσθῇ καὶ νὰ παρεισφρήσῃσι λάθη, ὅταν ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐγκρίνῃ τὰ βιβλία, ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ δυσκολευθῶμεν καὶ τὴν ἐκδοσὶν συστάσεως καὶ ἀπὸ μέρους τῆς ἡμ(ετέρας) Συνόδου.

13. Τὸ ἔτος 1871 προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση τῶν μνυμονευομένων γεγονότων ἐναντι προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων.

“Όσον δὲ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπανόδου σου, ἔχεις δίκαιον ἀναφέρων τὴν ἐπ’ ἐσχάτων μεγάλην τοῦ μωραϊτισμοῦ ἐπικράτησιν. Οὐχ ἦττον ὁμως μὴ λησμονῆς ὅτι ἡ ἐξ Ἀθηνῶν ἀπομάκρυνσίς σου ἀφῆκεν κενόν, τὸ ὁποῖον οἱ τὴν συνείδησιν ἀποπτύσαντες δὲν αἰσθάνονται καὶ ὅτι πάντοτε ὑπάρχει πιθα(νότης) περὶ τῆς ἐπανόδου σου. Λέγων δὲ περὶ τῆς θέσεως τοῦ βιβλιοθηκαρίου δὲν ἐπενόησα ποτὲ νὰ παυθῇ ὁ Κόμνος καὶ νὰ διορισθῆς σὺ, διότι καὶ ἐγὼ βλέπω ὅτι τοιοῦτος διορισμὸς δὲν συμφέρει. Ἀλλὰ ἂν ὁ Κόμνος, καθ’ οὗ ὑπάρχουσι πλεῖσται κατηγορίαι, ἐπὶ τέλος παυθῇ χάριν τῆς ὑπηρεσίας, ἀντὶ παντὸς ἄλλου νὰ διορισθῆς σὺ καὶ μόνον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ προβῶ καὶ ἐγὼ ὡς ὁ φίλος Κ(ύριος). Κόκκινος εἰς ἐνεργείας...

14

Πέμπτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη, Σύρος, 19 Ἀπριλίου 1872.

Ἰδιόχειρη ἐπιστολὴ πού δὲν στάλθηκε.

Σήμερα ἀπαντῶ συγχρόνως καὶ πρὸς τὰς δύο τελευταίας ἀδελφικὰς σου ἐπιστολάς, τὴν ἀπὸ 17 καὶ 14 τρέχοντος.

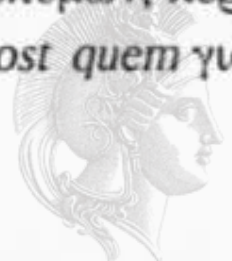
Περὶ τῆς θέσεως δὲν λέγω πλέον τι, διότι ἀφ’ οὗ ἄπας ἀπεφάσισας νὰ ἐπιστρέψῃς καὶ νὰ ἐγκατασταθῆς εἰς Ἀθήνας, εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ παρέλθῃ πολὺς καιρὸς, καὶ ἡ θέσις θὰ ἐλθῇ μόνη ἄνευ κόπου καὶ ἄνευ ὄχλου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία, εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἂν ἡ ἔγκρισις τῆς ἐπιστολῆς ἐξεδίκετο μίαν ὥραν ἀρχήτερα, ὅπως προλάβωμεν νὰ ἐκδοθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἰ. Συνόδου σύστασις μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου, διότι ἀκολουθῶντες ἔρχονται ἄλλα μέλη, τὰ ὁποῖα δὲν μοὶ παρέχουσι τόσα ἀσφαλοῦς ἐπιτυχίας ἐχέγγυα, ὅσα τὰ ἐν τῇ παρούσῃ Συνόδῳ μέλη, ἰδίως ὁ Ἅγιος Κερκύρας καὶ ὁ ἡμέτερος Ἰγνάτιος (ὁ Ζερβόπουλος).

15

Ἐκτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ’ ὑπαγόρευση. Χωρὶς τόπο, ἡμερομηνία-χρονολογία [1872]¹⁴.

14. Ἀπὸ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι γράφηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονὴ τοῦ Ἀ. Λυκούργου ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουλίου ἕως τὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου τοῦ 1872. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκούργος μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ μετάσχει, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τῶν διασκέψεων τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, περὶ τοῦ πρακτέου μετὰ τὴν ἰδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας. Ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν

... Ἀλλὰ θὰ σοὶ γράψω, διότι δὲν ἔχω καιρόν, ὅταν δὲ σὺν Θεῷ ἀνταμωθῶμεν, θὰ εἴπωμεν πολλά, πρὸ πάντων τί θέλω ἐνεργήσῃ ἐγὼ περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν βιβλίων εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα, σοὶ λέγω δὲ μόνον τὴν παραγγελίαν, τὴν ὁποίαν μοὶ ἔκαμε ὁ Κ. Γ. Παπαδόπουλος, μεθ' οὗ ὡς τμηματάρχου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ τῶν Ἐξωτερικῶν εἶχον συνεχεῖς συνεντεύξεις. Μοὶ παρήγγειλε δηλαδὴ νὰ σέ εἴπω ὅτι ὁ σύλλογος περὶ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων προτίθεται τουλάχιστον νὰ ἀγοράσῃ 1000 ἀντίτυπα τῆς μικρᾶς κατηγήσεως διὰ τὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ μὲ ὀλίγην πάντοτε ἔκπτωσιν ἕνεκα τοῦ σκοποῦ δι' ὃν θέλουσι ἀγορασθῆ.

16

Ἐνατη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βερναρδάκη.

Σχέδιο καθ' ὑπαγόρευση. Χωρὶς ἡμερομηνία-χρονολογία. Στὸ ἄνω δεξιὸ τῆς πρώτης σελίδας εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀ. Λυκούργο: *Κωνσταντινούπολις* [1872].

Ἐνεκα ἀσχολιῶν παρήλθον δύο ταχυδρομεία χωρὶς νὰ δυνηθῶ νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸν τελευταῖον ἀδελφικὸν σου ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἔγκλειστος καὶ ἡ πρὸς τὴν Σύνοδον ἀναφορὰ. Καθ' ἃ μοὶ εἶπεν ὁ Ἀθανάσιος, ἐξηντλήθη ἡ πρώτη ἐκδοσις τῶν βιβλίων καὶ ἤρξατο μὲν ἡ δευτέρα τῶν μικρῶν, ὅσον οὕτως δὲ θὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ τῶν μεγάλων. Τοῦτο, ἐννοεῖς, μὲ ἐνέπλησσε χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως, διότι ἐπετύχεν ὁ σκοπός, δι' ὃν εἶχες ἀναλάβει τὴν σύνταξιν τῶν βιβλίων, καὶ τὰ μέσα τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς σου φαίνονται ὅπως δήποτε ἐξασφαλιζόμενα. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὸ ἐκ τῶν βιβλίων μέγα ἠθικὸν κέρδος. Ἐκεῖνο δὲ τὸ ὁποῖον σέ παρακαλῶ εἶναι τὸ νὰ διορθώσῃς τὴν μεγάλην *Κατήχησιν* λαμβάνων ὑπ' ὄψιν καὶ ὅσας σοὶ εἶχον δώσει προηγουμένως σημειώσεις. Ἄν λάβω καιρόν, θὰ διέλθω καὶ αὐθις τὰ βιβλία καὶ θέλω σημειώσαι ὅσα ἤθελον ἀπαντήσαι χρῆζοντα τυχὸν διορθώσεως. Τοιοῦτοτρόπως, πρὶν λάβωσι καιρόν οἱ μωμοσκόποι νὰ ἐπικρίνωσι τὰ ἐσφαλμένα, προλαμβάνοντες ἡμεῖς τὴν διόρθωσιν ἀφήνομεν εἰς αὐτοὺς ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγωτέρας ἀφορμᾶς πρὸς ἐπίθεσιν. Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον θέλω ἐπιδώσαι τὴν ἀναφορὰν σου ἅμα ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας καὶ θέλω ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα καὶ περὶ τῆς ἐκ μέρους αὐτῆς συστάσεως τῶν βιβλίων. Ὅσον δὲ περὶ θέσεως, ἀφοῦ δὲν ἐπιθυμεῖς, δὲν θέλω ἐνεργήσῃ τι, ἔχων ἄλλως πλήρη τὴν πεποίθησιν, ἀφοῦ ἅπαξ ἐγκατασταθῆς ἐν Ἀθήναις, δὲν θέλει παρέλθῃ καιρὸς καὶ ἡ θέσις θέ-

ἄφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολη μοῦ χρησιμεύει ἡ ἡμερομηνία ἐκδόσεως τοῦ διαβατηρίου τούτου: 17 Ἰουλίου 1872. Ὡς *terminus post quem* γὰ τὴν ἀναχώρησιν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μοῦ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τηλεγραφήματος, 8 Ὀκτωβρίου 1872, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν προσκάλεσε ὁ ἐκεῖ Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος.

λει ἐπιτευχθῆ ἄνευ ἐνεργείας τινός. Ἐπιθυμῶ μόνον νὰ μεταβῆς ὅσον τάχος ἐκεῖσε, εἰ δυνατὸν πρὸ τοῦ νέου ἔτους...

(Σὲ ὑστερόγραφο)

Καὶ ὁ Βρυέννιος μοὶ εἶπεν ὅτι ἀνεκάλυψε πολλὰ νέα λάθη καὶ ἐν τῇ Ἱερᾷ Κατηγήσει. Οὕτω π.χ. λέγεις ὅτι ὁ Ζαχαρίας διὰ κλήρου ὠρίσθη νὰ ἐφημερεύσῃ, ἐν ᾧ ὁ Εὐαγγελιστὴς δὲν λέγει ὅτι ἔλαχεν ἐφημερεύσας, ἀλλὰ θυμιάσας. Ἄλλο δὲ ἦτο τὸ θυμῶν καὶ ἄλλο τὸ ἐφημερεύειν.

Εἰς δὲ τὸν ζωχαδιακὸν Καλογεράν ἐφάνη λίαν παράδοξον πῶς δι' ὅλης τῆς Κατηγήσεως ἀπέφυγες νὰ ὀνομάσῃς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ὀρθόδοξον. Ἀφοῦ ὁμως ἐγώ, παρόντος καὶ τοῦ Βασιάδου, τῷ ἔδειξα τὴν μεγάλην σημείωσιν ὅπου ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ὄχι μόνον ὀρθόδοξος ὀνομάζεται, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησία ἀποδεικνύεται, ἐσιώπησε φημιθεῖς. Ὁ αὐτὸς προσέτι ἀνέφερε καὶ μίαν ἔκφρασιν, ἐν ἣ λέγεις ὅτι ἡ ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι τουλάχιστον ὑπερτέρα πάσης ἀνθρωπίνης ἠθικῆς καὶ ἐπέκρινε ἰδίως τοῦτο (τὸ) τουλάχιστον. Ἐγὼ δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴν ἔκφρασιν ταύτην οὔτε ἀνεπίσημα διὰ νὰ τὴν εὕρω. Ἄν ὁμως ὑπάρχει πραγματικῶς, φρόντισον νὰ τὴν διορθώσῃς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Δέκατη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Δ. Βεοναοδάκη.

Σχέδιο ἐπιστολῆς καθ' ὑπαγόρευσιν, χωρὶς τόπου, ἡμερομηνία καὶ χρονολογία [1872].

... Ἐσωκλείστως ἀποστέλλω σοὶ καὶ ἄς μὴ ἔχων προχείρους δὲν ἐπρόλαβον νὰ σοὶ πέμψω ἐπιλοίπους διορθώσεις τῆς Κατηγήσεως, πρὸς δὲ καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Ἱγνατίου ἐξ ἧς βλέπεις ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπεδέξατο ὁμοφώνως τὴν περὶ τῶν βιβλίων αἴτησίν σου καὶ πρόκειται νὰ συστήσῃ αὐτὰ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, διὰ νὰ εἰσαχθῶσι εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ἐγὼ δὲ ἔσπευσα νὰ πέμψω τὰ βιβλία κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ Ἱγνατίου πλὴν τῆς Ἱερᾶς ἱστορίας, τῆς ὁποίας δὲν εἶχα ἀντίτυπον. Καὶ τὸν παρεκάλεσα νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἀποστολὴν τοῦ συνοδικοῦ ἐγγράφου πρὶν ἀποχωρήσῃ ὁ Δρόσος ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, διότι οὗτος παρὰ πάντα ἄλλον ἕνεκα τοῦ Λιμβρίτου δύναται νὰ κάμῃ θερμότεραν τὴν σύστασιν. Γράφω δὲ σήμερον καὶ πρὸς τὸν Λιμπρίτην ἀνακοινῶν τὴν ἀπόφασιν τῆς Συνόδου καὶ παραγγέλλων νὰ ἐνεργήσῃ δραστηρίως τὰ δέοντα. Ἐν τούτοις σὺ δὲν μοὶ γράφεις τι περὶ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῶν βιβλίων, ἂν ἐτελείωσε ἢ ὄχι, ἐγὼ δὲ ὅπως δήποτε ἀποστέλλω σοὶ καὶ τὴν συνέχειαν τῆς εἰς τὴν Κατήγησιν διορθώσεως ὡς ὑπαρχούσης, τὴν ὁποίαν κρυπτομένην μεταξὺ τῶν φύλλων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δὲν ἠδυνάμην νὰ εὕρω μεταξὺ τῶν ἐγγράφων μου καὶ νὰ σοὶ στείλω διὰ τοῦ προλαβόντος ταχυδρομείου...

18

Πρώτη επιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 26 Ἰανουαρίου 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

... ὅτι ὁ Δημητρός, ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, νὰ μὲ ἀσπασθῆ ἐπιστρέψαντα ἐξ Ἀγγλίας...

Υ.Γ. Τί γίνεται ὁ Δημητρός; Ἀπὸ τριῶν ἤδη μηνῶν στεροῦμαι ἐπιστολῆς του. Ὡς φαίνεται, δὲν λαμβάνει καιρὸν καταγινόμενος εἰς τὰ κτήματά του. Πόσον λυποῦμαι διότι δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε τρόπος νὰ ἀφήσει τὸν τόπον ἐκεῖνον καὶ νὰ ἔλθῃ αὐτόσε, ὅπου ἔχει ἐπιστημονικὰς εὐκαιρίας εὐρυτάτου σταδίου καὶ ἀφορμὰς ἀναδείξεως πλείστας.

19

Δεύτερη ἐπιστολή Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σύρος, 24 Ἀπριλ. 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Παρά τοῦ Δημητροῦ πρὸ πολλοῦ στεροῦμαι γραμμιάτων. Ἀποδοκιμάζω δὲ καθ' ὀλοκληρίαν τὴν εἰς τὴν γεωργίαν ἐπίδοσίν του ἐν χρόνῳ καθ' ὃν θὰ ἠδύνατο νὰ φιλοτεχνήσῃ τὰ ὠραιότερα ἔργα. εἶψαν κατηραμένοι οἱ ἀναγκάσαντες αὐτὸν νὰ ἐξέλθῃ τῆς τροχιάς του.

20

Πρώτη ἐπιστολή Ἀθανασίου Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Ἀθήνα, 11 Ἰουνίου 1874.

Ἰδιόχειρη.

Ὁ Δημητρός μοι ἔγραψε χθὲς νὰ ἐνεργήσωμεν ἀπὸ κοινοῦ διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἔγκρισιν τῶν ἱερῶν βιβλίων του καὶ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν, κατὰ συνέπειαν, εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Ὑποθέτων δὲ ὅτι ὁ Νάκης θὰ ἔχη ἐνταῦθα ἐκ τῶν περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίων, δὲν μοι ἔπεμψεν, ὡς ἐγράψατε, διὸ καὶ σήμερον γράφω αὐτῷ νὰ μοι πέμψῃ ἀνὰ 5 ἀντίτυπα ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν Σύνοδον καὶ ἐλπίζω νὰ τὰ ἔχω ἐντὸς 15 ἡμερῶν.

Οὐχ ἦπτον κατ' ἐντολήν του ἔκαμα τὴν κατάλληλον πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον ἀναφορὰν διὰ τὰ βιβλία ταῦτα, ἦν καὶ ἔπεμψα διὰ τοῦ Κ. Καλογερά, ὁ ὁποῖος ἤδη τὴν εἰσήγαγε καὶ ἐλπίζει αὔριον νὰ ἔχωμεν τὴν ἔγκρισιν, ὥστε ἀγνοῶ ἂν τὰ βιβλία καὶ αἱ ὑμέτεραι ἐπιστολαὶ πρέπει νὰ σταλῶσι τώρα· οὐχ ἦπτον ὁμως περιμένω τὴν ἐπὶ τούτῳ ἀπόφασίν σας.

Ἐγὼ δὲ σπεύδω νὰ σᾶς γράψω ἅμα ἀποφασισθῆ τι ὀριστικὸν ἐκ μέρους τῆς Ἱ. Συνόδου....

Υ.Γ. Νομίζω περιττὸν νὰ σᾶς εἶπω ὅτι ὑπὲρ τῶν βιβλίων πράττω ὅ,τι δύναμαι, διότι τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν ὁ Δημητρός ἔθεσεν ὡς ὄρον τῆς ἐνταῦθα ἐλεύσεώς του καὶ πρέπει διὰ πάσης θυσίας νὰ τὸν φέρωμεν ἐνταῦθα.

21

Τέταρτη ἐπιστολὴ Ἀ. Λυκούργου πρὸς Ἀθανάσιο Βερναρδάκη, Σῦρος 15 Ἰουνίου 1874.

Ἀντίγραφο Εἰρήνης Μαργέλου.

Ἐλαβον καὶ τὴν τελευταίαν ἐπιστολὴν Σου καὶ εἶδον ὅσα περὶ τῶν βιβλίων μοὶ γράφεις. Ἦτο περιττὸν νὰ κάμῃς ἀναφορὰν εἰς τὴν Σύνοδον, διότι ἤδη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1872, ἐπιστρέψας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, εἶχον ἐπιδώσει τοιαύτην ἐκ μέρους τοῦ Δημητροῦ καὶ ἐφ' ἧς, ὡς μὲ ἐπληροφόρησε καὶ ὁ ἀποβιώσας Μητροπολίτης καὶ ὁ πρῶην γραμματεὺς τῆς Συνόδου Ἰγνάτιος ὁ Ἡλικράτης, ἐγένετο ἡ προσήκουσα ἐνέργεια καὶ ἐνεκρίθησαν τὰ βιβλία καὶ ἐπρόκειτο νὰ γράψῃ ἡ Σύνοδος πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Ἐπειδὴ ὁμοῦς Ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἦταν τότε ὁ Καλιφουρνᾶς καὶ παντοδύναμος ἐν τῷ Ὑπουργείῳ, Πανταζῆς, παρήγγειλε νὰ ἀναβληθῆ εἰς εὐθετώτερον χρόνον ἡ ἀποστολὴ του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἔγγραφον. Ὡστε ἤδη οὐδὲν ἄλλο ὑπελείπετο ἢ νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ πράξις ἐκείνη τῆς Συνόδου καὶ νὰ γίνῃ ἡ δέουσα σύστασις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον. Τοῦτο δὲ ἐπρόκειτο νὰ ζητήσω δι' ἐπιστολῆς παρὰ τε τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν ἄλλων συνοδικῶν, πέμπων συγχρόνως εἰς ἓνα ἕκαστον καὶ τὰ βιβλία. Ἀφ' οὗ ὁμοῦς ἤδη ἐπέδωκας ὅπωςδήποτε νέαν ἀναφορὰν, ἃς περιμένωμεν τὸ ἀποτέλεσμα, καὶ ἃς τελειώσῃ ἡ ὑπόθεσις αἰσιῶς τότε εἶναι περίπου νὰ γράψω πλέον ἐγὼ, περιττὸν δὲ νὰ δώσωμεν καὶ βιβλία. Ἄν ὁμοῦς ἴδωμεν ὅτι ἐκ ραδιουργίας τινὸς παρουσιάζονται δυσκολίαι, τότε πρέπει νὰ γείνωσι καὶ τὰ δύο. Σὺ δὲ γράψον μοι, ὅσον τάχος. Ἄν ἐγκριθῶσι τὰ βιβλία, βεβαίως θὰ ἔχη ὁ Δημητρός μίαν πρόσοδον ἐπαρκῆ καὶ τότε εὐκολώτερον θέλει ἀποφασίσῃ τὴν αὐτόσε ἐπιστροφὴν του. Ναί, εἶναι τῶν ὧν οὐκ ἄνευ νὰ ξεκολλήσουν πλέον ἀπὸ τὴν Μυτιλήνην.

22

Δωδέκατη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 27 Σεπτ. 1874.

Ἰδιόχειρη.

Καιρὸν ἔχω νὰ σοὶ γράψω, ὄχι μόνον διότι κυρίως δὲν ἔχω τί νὰ σοὶ <εἶπω> ἐκ τῆς ἐρημίας, εἰς τὴν ὁποίαν διαμένω, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἀγροτικάί μου ἀσχολίαι δὲν μὲ ἀφήκαν καιρὸν. Εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ ἀγροτικὸς οὗτος βίος διὰ τοῦ πρίσματος τῆς φαντασίας διορώμενος μοὶ φαίνεται πάγκαλος καὶ ποιητικώτατος· ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐνώπιον τῆς πραγματικότητος τὰ ποιητικὰ ἰνδάλματα ἐξηφανίσθησαν, καὶ ἀπέμεινε μόνος ὁ πραγματικὸς ἀγροτικὸς βίος, πάντοτε ἐν μέρει δι' ἐμὲ εὐχάριστος, εἶνε ἀλήθεια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον δυσάρεστος διὰ τὰς τόσας φροντίδας καὶ τοὺς κόπους, ὅσους ἀπαιτεῖ, καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὰ ἔξοδα. Εἰς ἐπίμετρον δὲ τὰ ὑλικά κέρδη δὲν ἀνταπεκρίθησαν πρὸς τὰς μεγάλας ἐλπίδας, καὶ ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη μου στενοχώρια καὶ λύπη, διότι ἔμεινα σχεδὸν <χωρὶς> χρήματα, ρίψας ὅλην μου σχεδὸν τὴν κατάστασιν μέσα εἰς αὐτό. Ἐννοεῖται ὅτι παρηγοροῦμαι πάντοτε μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι μίαν ἡμέραν θὰ ἔχω σπουδαῖον εἰσόδημα· ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐδ' ἓνα ὀβολὸν ἀκόμη ἔβαλα εἰς τὴν τσέπην μου, διότι καὶ εἴ τι ἐλάχιστον εἰσόδημα ἐληφθῆ, ἐροίφθη πάλιν μέσα. Ἀλλ' ἄς τὰ ἀφήσω αὐτά, διότι ἔχει ὁ Θεὸς....

23

Δέκατη τρίτη ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη πρὸς Ἀ. Λυκούργο, Μυτιλήνη, 18 Ἰουλ. 1875.

Ἰδιόχειρη.

...Ἀναστάς δὲ ἐκ νεκρῶν Σὺ σωματικῶς θέλεις νὰ ἀναστήσης ἐκ νεκρῶν πνευματικῶς καὶ ἐμέ, ὅθεν καὶ μοὶ γράφεις ὅτι ἐνεργεῖς διὰ τοῦ κοινοῦ φίλου, νῦν δὲ καὶ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Κοκκίνου, ὅπως τέλος πάντων κατορθωθῆ νὰ ἔλθω εἰς Ἀθήνας διοριζόμενος ἔφορος τῆς Βιβλιοθήκης. Περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποθέσεως μοὶ εἶχε γράψει πρὸ ἐνὸς καὶ ἐπέκεινα μηνὸς καὶ ὁ Βυζάντιος (ὁ ἐν Ἀθήναις Ἀναστάσιος) καὶ ὁ Λιμπρίτης, ἐσχάτως δὲ καὶ ὁ Κανελλίδης καὶ ὁ Βλάχος. Μοὶ ἔγραψαν δὲ περίπου ταῦτα, ὅτι, ἅμα κενωθείσης τῆς θέσεως τοῦ ἐφόρου ὅλων ὁ νοῦς ἐστράφη πρὸς ἐμέ, ὅτι τὴν ιδέαν των ταύτην διεκοίνωσαν πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας, ὅστις καὶ ἀσμένως ἐδέχθη τὴν πρότασιν ὁμολογήσας ὅτι εἶμαι ὁ ἄριστος πάντων, ὅσοι ἐπροτάθησαν, ἀλλ' ἀμφιβάλλων ἂν θὰ δεχθῶ καὶ ἐγώ, τοὺς παρεκάλεσε νὰ μὲ ἐρωτήσωσι πρότερον. Εἰς τοὺς

πρώτους περί τούτου γράψαντάς μοι, τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν Λιμπρίτην, ἀπήντησα ὅτι δέχομαι, ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ ἐνεργήσω ἐλευθέρως τὰ τῆς ἐφορίας καὶ νὰ διορισθῶ συγχρόνως ἐπίτιμος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Τὰ αὐτὰ δὲ κατόπιν ἔγραψα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τοὺς ἐρωτήσαντάς με. Θὰ παραξενευθῆς ἴσως πῶς ἐδέχθην ἐγὼ ὁ τοσάκις ἄλλοτε ἀρνηθεῖς. Ἴδου δὲ ποῖος εἶνε ὁ λόγος. Ὅτε ἔλαβον τὰς περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπιστολάς, εἶχα ἐπιστρέψει προσφάτως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἶχα μεταβῆ προσωρινῶς διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῶν βιβλίων μου. Ἐκεῖ δὲ οἱ φίλοι μου ὅλοι ἐπέμειναν μεγάλως προτρέποντές με νὰ μὴ ἐξακολουθήσω πλέον διατριβῶν ἐν Μυτιλήνῃ καὶ χανόμενος, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψω ἐξ ἅπαντος εἰς Ἀθήνας. Κατὰ βάθος συνησθάνομην καὶ ἐγὼ τὴν ὀρθότητα τῶν προτροπῶν τούτων. Ὅθεν καὶ ἅμα ἐπιστρέψας ἀπήντησα ναί. Ἐγνώριζα ὅτι ἡ θέσις αὕτη τῆς Βιβλιοθήκης εἶνε μὲν καλλίστη δι' ἐμέ, ὡς παρέχουσα μοι προχείρως βιβλία ἄφθονα εἰς μελέτην καὶ συγγραφὴν, ἀλλὰ καὶ αἱ ραδιουργίαι εἶνε τοσαῦται καὶ τοιαῦται, ὥστε μετ' ὀλίγον θὰ ἀναγκασθῶ νὰ παραιτηθῶ. Διὰ τοῦτο προέβλεψα νὰ ζητήσω τὸν τίτλον τῆς ἐπιτίμου καθηγεσίας ὡς ἱκανοποιήσιν μοι τρόπον τινὰ διὰ τὰ προγεννημένα, ὡς εὐσχημον δὲ πρόφασιν διατριβῆς ἐν Ἀθήναις. Ὅσον διὰ τὴν Βιβλιοθήκην, ἀφ' οὗ τὴν διώρθωσα, ὡς ἤλπιζα, ἐσκόπευα νὰ παραιτηθῶ, εἴαν δὲν μὲ ἄφηναν ἡσυχον αἱ ραδιουργίαι, καὶ ἐν γένει ὁ σκοπός μου ἦτο νὰ ἀναγκασθῶ τέλος πάντων νὰ ξεκολλήσω ἀπὸ ἐδῶ καὶ νὰ μεταβῶ εἰς Ἀθήνας, καὶ μετὰ ταῦτα ἀδιάφορον ἂν ἔμενα ἄνευ θέσεως. Ἦλπιζα πάντοτε ὅτι δύναμαι νὰ οἰκονομηθῶ ὅπωςδήποτε. Ἀφ' οὗ ὁμως ἔγραψα ταῦτα παρήλθε ἱκανὸς χρόνος καὶ οὔτε φωνὴ οὔτε ἀκρόασις. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Ὑπουργὸς δὲν δύναται νὰ τὸ πράξῃ. Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ, δὲν παρήλθον ὀλίγαι ἡμέραι, ἀφ' οὗ ἔγραψα ταῦτα, καὶ ἄρχισα νὰ μετανοῶ, μέχρις οὗ μετενόησα καθ' ὀλοκληρίαν. Ὅθεν καὶ σὲ παρακαλῶ, εἴαν θὰ γράψῃς εἰς τὸν Κόκκινον, νὰ τῷ εἴπῃς τοὺς ἀσπασμούς μου καὶ ὅτι ἐγὼ δὲν δέχομαι, ὥστε ἄς μὴ κοπιᾷζῃ. Τὰ ἑλληνικά, φίλτατε, εἶναι ἀδιόρθωτα, ἐπομένως καὶ ἡ Βιβλιοθήκη. Δὲν ἐπιθυμῶ δωρεὰν νὰ ἐκτεθῶ, νὰ κοπιᾷσω καὶ ἔπειτα νὰ πτύω αἷμα διὰ τὰς ραδιουργίας. Ἐλπίζω καὶ ἄνευ τούτου νὰ δυνηθῶ νὰ ὑπάγω ἐφέτος εἰς Ἀθήνας...

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

MICHAEL V. SAKELLARIOU: Selected correspondence between Alexandros Lykourgos and Dimitrios Vernardakis

This paper is a publication of extracts of the correspondence between Alexandros Lykourgos (1827-1875), Professor at the University of Athens, Archbishop of Syros, Tinos and Milos, with the eminent scholar and Professor at the same University Dimitrios Vernardakis (1833-1907). The extracts are preceded by an introduction. The publication contains 23 extracts of letters from the Archive of Alexandros Lykourgos. They offer new information on Dimitrios Vernardakis concerning the years 1866-1875, a crucial period in his life. At that point he had become the object of attacks by the scholars and professors who championed the use of ancient Greek and of harassment by the students whom they incited. Vernardakis resigned from the University in anger and settled himself in his farm in Mytilene. Unable to sustain himself otherwise, he was compelled to write school textbooks. Amidst other information, the published extracts of the letters reveal the psychological reactions of Dimitrios Vernardakis.

